

vormen ^{uit} vuur

Mededelingenblad Nederlandse
vereniging van vrienden van
ceramiek en glas

Steengoed onderzocht

Contextueel onderzoek naar Rijnlands steengoed

Steengoed onderzoocht

Steengoed onderzocht

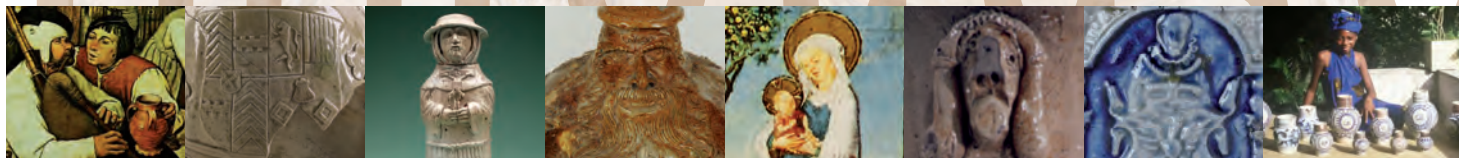
Contextueel onderzoek naar Rijnlands steengoed

Redactie Sebastiaan Ostkamp

museum **B** **van**
boijmans **B** **beuningen**

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van De Stichting Het Nederlandse Gebruiksvoorwerp en Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
<i>Onderzoek naar Rijnlands steengoed</i> <i>Sebastiaan Ostkamp</i>	
Puntneuzen en drieorenkruiken	10
<i>Steengoed op vijftiende- en zestiende-eeuwse schilderijen</i> <i>Sebastiaan Ostkamp</i>	
Een bokaal uit Siegburg	18
<i>Voor Floris van Egmond en Margaretha van Bergen</i> <i>Hans Janssen</i>	
De 'sprekende monnik' uit Culemborg	26
<i>Een reformatorische beker van Floris van Pallandt</i> <i>Sebastiaan Ostkamp en Ingeborg Unger</i>	
De maagd en de wildeman	42
<i>Een baardmankruik uit Deventer en zijn cultuurhistorische context</i> <i>Sebastiaan Ostkamp</i>	
Gedistilleerd en heksenbrouwsels	58
<i>Twee ongewone stukken steengoed uit Raeren</i> <i>Ralph Mennicken</i>	
Bij rituelen en toverij	68
<i>Het secundaire gebruik van steengoed</i> <i>Vincent van Vilsteren</i>	
Gã Gã Mwe	74
<i>Duitse steengoed kannen in Afrika</i> <i>Alexandra Gaba-van Dongen</i>	
De auteurs	79
Noten	79
Literatuur	82
In memoriam prof. dr. Jacob Gerard Nicolaas Renaud (1911-2007)	85
<i>Hendrik Jan van Beuningen</i>	
In memoriam Jacob Stodel (1927-2007)	89
Signalement	91
English summaries	93

1 Interieur met historisch gebruiksgoed waaronder Rijnlands steengoed van verzamelaar Arie de Vries (1915-1994), Zwijndrecht, ca. 1960

Inleiding

Onderzoek naar Rijnlands steengoed

Sebastiaan Ostkamp

Maar wat gebeurt er over 400 jaar? Zal dan de porseleinen poes in een museum staan als een uitzonderlijk stuk, gekoesterd door een trotse conservator? Zullen andere museumdirecties met jaloerse blikken naar dit laat-negentiende-eeuwse kunstwerk staren? Zal het publiek, ziek van verlangen, naar het vierde ontbrekende pootje, zuchtend naar huis gaan?

Overdreven ... maar in wezen waar. Het schijnt dat iets als het enkele eeuwen oud is, het in de ogen van een aantal lieden ook meteen mooi is geworden. Afgezien dan van de kostbaarheid, de cultuurwaarde en de zeldzaamheid.

De scherven van de Jacoba-kannetjes die wij met veel zorg opgraven, werden eens als waardeloos goed weggegooid!

Het is nu bijv. mode om allerlei z.g. antieke stukken mooi te vinden.

Bovenstaand citaat vormde in 1962 onderdeel van een betoog over 'Het Prul' dat verscheen in *Actuele Onderwerpen*, een nu nog bestaande en destijds populaire reeks zeer goedkope boekjes over alle mogelijke onderwerpen.¹ Hoewel de anonieme auteur van dit pamflet duidelijk overdrijft, raakt zijn betoog aan de kern van datgene wat vaak de onderzoeker van historisch gebruiksgoed onderscheidt van de verzamelaar. Voor onderzoekers vormt dit materiaal een onderzoeksobject met 'cultuurwaarde' dat ons inzicht kan verschaffen in het dagelijks leven in reeds lang vervlogen tijden. Voor verzamelaars vormen dezelfde objecten begerenswaardige stukken die worden gekoesterd vanwege hun 'zeldzaamheid' of omdat ze simpelweg 'mooi worden gevonden' (afb. 1). In dit themanummer van *Vormen uit Vuur* staat het in het verleden in onze streken gebruikte Rijnlandse steengoed centraal. Destijds 'als waardeloos goed weggegooid', thans zowel 'gekoesterd door een trotse conservator' als door de verzamelaar. Anders dan de auteur van het vlugschrift ons overigens wil doen geloven, kan de interesse voor datgene

wat 'enkele eeuwen oud is', zoals het Rijnlandse steengoed, bogen op een zeer lange verzamel- en onderzoeksgeschiedenis. Het betreft zeker geen modeverschijnsel uit de jaren vijftig of zestig van de vorige eeuw.

De historische interesse voor Rijnlands steengoed

De door de auteur genoemde 'Jacobakannetjes' vormen zelfs een van de oudste gedocumenteerde 'archeologische vondsten' uit onze streken. Want de eerste kannen die als 'vrouwe Jacoba kruikjes' zijn bestempeld, zijn vermoedelijk reeds vroeg in de zeventiende eeuw opgedolven uit de grachten van kasteel Teylingen in het Zuid-Hollandse Warmond.² De vondst van de kannetjes leidde tot wilde speculaties over hun historische betekenis. Het verhaal wilde dat Jacoba van Beieren (1401-1436) tijdens haar gevangenschap op slot Teylingen uit pure verveling en zelfbeklag menig kannetje wijn leegdronk, waarna ze deze achteloos in de gracht wierp. Tijdens baggerwerkzaamheden in deze grachten werden die kannetjes in groten getale teruggevonden. Sommige historische auteurs gaan zelfs zover dat ze Jacoba zien als producent van de kannetjes. Tot op de dag van vandaag is de naam 'Jacobakan' synoniem gebleven voor bepaalde laatmiddeleeuwse typen schenkkannen uit het Duitse pottenbakkerscentrum Siegburg (afb. 2).

Ondanks het speculatieve karakter van de interpretatie vormen de 'Jacobakannetjes', voor zover we kunnen nagaan, een eerste aanzet tot de studie van laatmiddeleeuws gebruiks aardewerk in onze streken. De belangstelling voor laat- en postmiddeleeuwse keramiek is gedurende een lange periode hoofdzakelijk vanuit een antiquarische interesse ingegeven. Zo zijn in verschillende collecties van oudheidkamers en stedelijke musea (scherven van) potten terug te vinden die vooral vanaf de negentiende eeuw tijdens

2 'Jacobakan', steengoed Siegburg, 1375-1425, h. 24,5 cm, bodemvondst Middelburg, coll. SCEZ Middelburg (MIDG2-03 – 752-1), foto: Marlon Hoppel - ADC ArcheoProjecten Amersfoort

grondverzet verzameld zijn. Het in 1858 opgerichte Koninklijk Oudheidkundig Genootschap verzamelde vanaf zijn prille begin ook keramische objecten uit de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd.³ Naast fraaie, door overerving bewaard gebleven potten nam het genootschap ook bodemvondsten in haar collectie op. Daarnaast vonden verschillende bodemvondsten reeds vroeg hun weg naar de collectie van het Koninklijke Kabinet van Zeldzaamheden, de negentiende-eeuwse voorganger van de afdeling Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid van het Amsterdamse Rijksmuseum. Rijnlands steengoed neemt hierbinnen een belangrijke plaats in.⁴ Hoewel in de negentiende eeuw reeds enkele artikelen over historisch steengoed verschenen, zou het tot in de twintigste eeuw duren alvorens hierover de eerste, meer uitgebreide bijdragen het daglicht zien. Een mooi voorbeeld van zo'n op anti-quarische leest geschoeid artikel uit onze streken is dat van de Friese notaris-collectie Nanna Ottema (1874-1955) uit 1918. Zijn artikel handelt over het Nederlandse gebruiksaardewerk en het Rijnlands steengoed uit het laatste kwart van de zestiende eeuw.⁵ Ottema baseert zijn verhaal op scherven die tevoorschijn kwamen tijdens het graven van een jachthaven, even buiten het toenmalige Leeuwarden.⁶ Hoewel de keramiek in zijn artikel centraal staat, schenkt Ottema ook zijdelings aandacht aan de archeologische context van de vondsten. In zijn inleiding stelt hij dat de vondstomstandigheden en de onderlinge samenhang van vondsten een belangrijke bijdrage zouden kunnen leveren aan de vermeerdering van de kennis over dit historische materiaal. Binnen onze landsgrenzen is hij hiermee duidelijk zijn tijd vooruit.

De vroegste archeologische interesse voor Rijnlands steengoed

Hoewel verzamelaars dus vanaf de negentiende eeuw tot op de dag van vandaag interesse hebben gehad voor Rijnlands steengoed, zou het nog lange tijd duren voordat er vanuit wetenschappelijke kringen serieuze interesse voor werd getoond. Zo hadden archeologen, een enkele uitzondering zoals J.G.N. Renaud uitgezonderd,⁷ lange tijd

weinig belangstelling voor het uit de bodem opgedolven laatmiddeleeuwse gebruiksvoorwerp. Een mooie illustratie van dit gegeven vinden we in het in 1932 verschenen proefschrift van de Leidse archeoloog W.C. Braat, waarin de resultaten van zijn archeologisch onderzoek na de droogmaking van de Wieringermeer worden beschreven.⁸ Tijdens de opgravingen van de verschillende middeleeuwse nederzettingen zijn scherven van gebruiksaardewerk de belangrijkste vondsten. Hoezeer Braat nog worstelt met een legitimatie van de middeleeuwse archeologie, en in het bijzonder met de studie van het dagelijks gebruikte aardewerk uit dit tijdvak, blijkt wel uit het navolgende citaat uit zijn proefschrift. 'Het aardewerk uit het tijdvak waartoe de in het vorige hoofdstuk beschreven nederzettingen behoren [de middeleeuwen] is chronologisch nog zeer weinig bekend. Eigenlijk ligt het niet meer op het terrein van den archaeoloog en daardoor is er aan schervenchronologie op dit gebied nog bijna niets gedaan. Systematische opgravingen van middeleeuwsche gebouwen worden uit den aard der zaak al heel weinig verricht. Men is omtrent de geschiedenis en de cultuur dier tijden gewoonlijk voldoende ingelicht uit geschreven bronnen en behoeft niet zijn toevlucht te nemen tot opgravingen. Ook zal een wetenschappelijk archaeoloog er niet licht toe komen een opgraving te ondernemen alleen ter wille van de scherven, dus in dit geval uitsluitend met het doel de middeleeuwse ceramiek te bestudeeren want de voortbrengselen der pottenbakkerskunst uit deze tijden zijn te weinig 'kunst' om om hun zelfs wil tot studie uit te lokken, zij kunnen nooit 'doel' zijn op zichzelf, slechts 'middel' om een nederzetting, een gebouw enz. te dateeren. Toch zou onze kennis van de cultuur der vroege middeleeuwen door opgravingen wellicht nog aanmerkelijk verrijkt kunnen worden'.⁹ Evenals archeologen toonden ook kunsthistorici weinig interesse. Illustratief is het aantal artikelen over steengoed dat in ons mededelingenblad verscheen. Wanneer we het register raadplegen, vinden we een kleine reeks bijdragen, die bovendien vooral besprekingen van Duitse boeken blijken te zijn. Het

zou nog zeker tot omstreeks 1980 duren voordat archeologen zich op een meer serieuze wijze met de uit de bodem van middeleeuwse steden, dorpen, kastelen en kloosters opgedolven voorwerpen zouden gaan bezighouden. Vanuit de archeologische hoek is de interesse voor het historische pottenbakkersgoed, zoals bijvoorbeeld het Rijnlands steengoed, de laatste decennia enorm toegenomen. Dit liep parallel met de groeiende interesse voor de archeologie van de middeleeuwen.

Recente ontwikkelingen binnen de archeologische studie van historisch gebruiksgoed

Met het doel om op termijn te komen tot het door Braat reeds gewenste typonomische overzicht van laatmiddeleeuws en vroegmodern gebruiksaardewerk, verschenen in 1983 de eerste twee afleveringen van het zogenaamde 'Corpus Middeleeuws Aardewerk uit gesloten vondstcomplexen in Nederland en Vlaanderen (CMA)'.¹⁰ Achtergrondidee van dit CMA is om absolute dateringen aan opgegraven keramiek te verbinden om op deze wijze de diverse aardewerktypen beter te kunnen dateren. Een tweede initiatief dateert van iets latere datum en heeft tot doel vondstgroepen die tijdens opgravingen in Nederland zijn verzameld (afb. 3) op een standaardwijze te beschrijven en te publiceren. Zo kunnen ze worden vergeleken met vondsten die elders in ons land tevoorschijn kwamen en nog zullen komen. Het in 1989 geïntroduceerde 'Deventer-systeem' biedt deze standaard.¹¹ De doelstellingen zijn meervoudig. Enerzijds kunnen met behulp van dit instrument op een snelle en eenvoudige wijze laat- en postmiddeleeuwse voorwerpen van glas en keramiek worden ingedeeld en beschreven. Anderzijds ontstaat door deze manier van werken gaandeweg een steeds groter wordende referentiecollectie voor het beschrijven van vondstgroepen uit de genoemde periodes. Op dit moment bestaat reeds een aanzienlijke reeks van aan de standaard van het 'Deventer-typologie' gekoppelde publicaties.¹² In de reeks van het CMA verschenen tot nog toe dertien afleveringen. Om echt vooruit

te komen, is het echter noodzakelijk dat beide standaarden in elkaar worden geschoven.

Het moge duidelijk zijn dat de aandacht van archeologen zich vooral richt op de datering en de typologische indeling van hun vondsten. Dat de datering het belangrijkste onderzoeksveld vormt, is vanzelfsprekend. Zonder een beargumenteerde datering van vondstmateriaal kunnen ook de sporen en de lagen waaruit de vondsten tevoorschijn komen niet adequaat gedateerd worden. Dan zou het ook niet mogelijk zijn om verschillende opgravingen onderling te vergelijken en kan de hele wetenschappelijke pretentie van het vakgebied ter discussie gesteld worden.

Een volgende archeologische speerpunt is het doen van uitspraken over rijk en arm op basis van vondstmateriaal. Ook hierbij is de studie van het vondstmateriaal doorgaans uitsluitend dienend aan het oplossen van eendimensionale archeologische vraagstellingen. Op het niveau van een afzonderlijke vindplaats binnen bijvoorbeeld een stad (een stads-wijk of een huizenblok) moet inzichtelijk gemaakt worden waar de rijke en de arme(re) stedeling woonde. Recentelijk is betoogd dat het interessanter zou zijn om de vraagstelling om te draaien.¹³ Op basis van historische gegevens is vaak genoeg bekend over de spreiding van de verschillende sociale groepen over een stad. Door in kaart te brengen waar de rijke en waar de arme(re) lieden van de stad woonden en vervolgens het bij hun huizen gevonden afval onderling te vergelijken, kan een beeld geschetst worden van de materiële cultuur van de

3 Vondstgroep: inventaris uit een beerput van een pand aan de Alkmaarse Langestraat. Naast Nederlandse majolica en lokaal wit- en roodbakend aardewerk bevinden zich onder de vondsten ook uit Keulen geïmporteerd steengoed en hafner aardewerk, 1525-1550, coll. en foto: Gemeente Alkmaar, Dienst SOB, afdeling Monumentenzorg en Archeologie (93LAN)

4 Kan, proto-steengoed Mayen, 1275-1300, h. 31 cm, bodemvondst Dordrecht, coll. en foto: RACM Amersfoort (DDT 87 – 64-10)

5 Beker, proto-steengoed Brühl, 1250-1300, h. 9,5 cm, bodemvondst Dordrecht, coll. en foto: RACM Amersfoort (DDT 87 – 63-07E)

verschillende sociale groepen in een stad. De vondsten zijn niet langer uitsluitend dienend aan meer algemene archeologische onderzoeksvragen, maar ze vormen dan een zelfstandig onderzoeksterrein. Overigens vindt het onderzoek naar sociale stratificatie zijn wortels in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Het is duidelijk ingegeven vanuit een op marxistische leest geschoeid 'klassendenken'. Door een onderscheid aan te brengen tussen rijk en arm kan men, zo werd gedacht, eveneens greep krijgen op verschillen tussen de elite en het volk. De werkelijkheid was (en is) natuurlijk veel complexer. Zo waren jonge gezinnen vaak relatief arm en bouwden ze pas gedurende hun leven een bepaalde staat van welvaart op. Deze langzaam verworven welstand zou tijdens hun oude dag vaak weer voor een belangrijk deel verloren gaan.¹⁴ Tevens konden volkse groepen binnen de samenleving een grote mate van materiële welstand bereiken zonder

6 Storthoop met misbaksels van steengoed, opgraving pottenbakkerij St. Germain (Beauvais), 1350-1400, foto: J. Cartier

dat ze tot de culturele elite zouden gaan behoren.¹⁵

Productiecentra van het in de Nederlanden gebruikte steengoed

Naast het typologische onderzoek vormt de bestudering van de handel in gebruikskeramiek van oudsher het belangrijkste zelfstandige onderzoeksterrein binnen de archeologie. Door de productiecentra van de in ons land gevonden importkeramiek in kaart te brengen, tracht men een reconstructie te maken van de handelsnetwerken waarin onze voorouders actief waren. Ook nu staat de keramiek zelf dus eigenlijk niet centraal. Ze vormt in dit geval wederom een bron om een ander vraagstuk op te lossen. Het meest complete overzicht op dit gebied is het in 1986 door John Hurst, David Neal en Hendrik Jan van Beuningen geschreven boek *'Pottery produced and traded in North-West Europe 1350-1650'*.¹⁶ Hoewel een update met recent verzamelde aanvullingen en nieuwe inzichten zeker wenselijk is, vormt dit boek tot op de dag van vandaag het belangrijkste standaardwerk voor de in de Nederlanden en Noordwest-Europa gebruikte (import)keramiek. Het in onze streken gebruikte Rijnlandse steengoed was gedurende enkele eeuwen veruit de grootste groep importkeramiek. Productiecentra als Siegburg, Langerwehe, Aken, Raeren, Keulen, Frechen en het Westerwald vormden de belangrijkste leveranciers. Keulen was de voornaamste doorvoerhaven van deze producten. Daarnaast vond ook steengoed uit minder bekende Duitse productiecentra zijn weg naar onze streken. We moeten daarbij denken aan Mayen (afb. 4), Brühl (afb. 5), Düingen, en Stadtlohn en Vreden. Hoewel vrijwel al het steengoed in de Nederlanden afkomstig was uit Duitsland, zijn hier ook kleinere partijen steengoed uit elders in Noord-Europa gelegen productiecentra verhandeld. Zo vinden we in Zuid-Nederland een enkele keer zestiende- en zeventiende-eeuws steengoed uit het Waalse Bouffloulx. Nog zeldzamer zijn producten uit Normandië. Door opgravingen in bijvoorbeeld Beauvais zijn we goed op de hoogte van wat de daar werkzame pottenbakkers tussen

grofweg 1350 en 1900 hebben gemaakt (afb. 6). Doordat de vormgeving van hun producten duidelijk afwijkt van die van het Rijnlandse steengoed laten ze zich makkelijk onderscheiden van de Duitse importen. Vondsten van dit steengoed uit omstreeks 1400 zijn bekend uit Sluis en Middelburg (afb. 7). Zeventiende-eeuws materiaal wordt soms aangetroffen in Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland.

'De mens achter de pot'

De hierboven geschetste ontwikkeling van de archeologische studie naar historisch gebruiksgoed zoals Rijnlands steengoed loopt feitelijk synchroon met de ontwikkeling van het gehele archeologische studieveld. De eerste fase binnen de archeologische wetenschap wordt wel het 'cultuurhistorische paradigma' genoemd. De archeologie is vooral beschrijvend van aard. Men probeert vóór alles ordening aan te brengen in het gegevensbestand. Het opstellen van typonologieën vormt hierbinnen een belangrijk element. In een volgende fase proberen archeologen de processen te doorgronden die achter het door hun opgegraven 'archeologische correlaat' schuilgaan. Het in kaart brengen van handelsnetwerken of de sociale gelaagdheid van een samenleving vormen belangrijke onderzoeksvelden binnen deze stroming. We noemen deze fase ook wel de 'processuele archeologie'. Een volgende stap is de zogenaamde 'contextuele archeologie'. Binnen deze stroming van onderzoek wordt getracht de mensen achter de vondsten een gezicht te geven. Dit gebeurt door vondsten binnen hun specifieke context te onderzoeken. Niet langer wordt iedere vondst gezien als een logisch resultaat van bepaalde vaststaande processen. Elke vondst wordt afzonderlijk gezien binnen haar specifieke (gebruiks)context. We kunnen daarbij bijvoorbeeld denken aan bepaalde gebruikersgroepen of gebruiksfuncties. Zo kan hetzelfde voorwerp in verschillende contexten op verschillende wijzen geïnterpreteerd worden. Een voorbeeld van een dergelijk onderzoek is dat naar huwelijksgeschenken uit de late zestiende en de zeventiende eeuw die in Alkmaar en het daar nabij gelegen Schermereiland opgegraven zijn.¹⁷

7 Twee trechterbekers en een drinkschaal uit Beauvais, 1350-1400, bodemvondsten uit Sluis en Middelburg, coll. en foto: SCEZ Middelburg

Hoewel contextueel onderzoek binnen de archeologie al vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw gangbaar is, zijn dit soort analyses van vondsten schaars. Dit is geheel in tegenstelling tot de talloze onderzoeken die vondsten beschrijven of ordenen. Het is dan ook de bedoeling van deze bundel om juist een aantal van deze onderzoeken te presenteren. We hebben gekozen voor Rijnlands steengoed uit de zestiende en de zeventiende eeuw, omdat juist op dit gebied recentelijk enkele van dit soort onderzoeken zijn uitgevoerd.

Besluit

In de hier gepresenteerde bundel vindt u artikelen die geschreven zijn vanuit het gezichtspunt van onderzoekers. Niet de schoonheid van de voorwerpen staat centraal, hoewel deze natuurlijk ook wel door onderzoekers wordt aangevoeld. We gaan op zoek naar de mensen achter de potten. Hoe beleefden zij hun wereld en welke rol speelden hun steengoed kanalen en bekers daarin? Dit geeft ons niet alleen een blik in hun belevingswereld, het verschaft ook een extra dimensie aan de 'potten en pannen' die soms wat verweesd de vitrines van verzamelaars en musea bevolken. Dit laat overigens onverlet dat ook het genieten van deze objecten omwille van hun zeldzaamheid, hun schoonheid of welke overweging dan ook, zonder meer gerechtvaardigd is. Het is alleen maar mooi dat dezelfde voorwerpen ook nu nog in zoveel verschillende belevingswerelden een blijvende rol van betekenis blijken te hebben.

8 Pieter Bruegel de Oude, 'De Boerendanspartij', 1567, coll. Kunsthistorisch Museum Wenen

Puntneuzen en drieorenkruiken

Steengoed op vijftiende- en zestiende-eeuwse schilderijen

Sebastiaan Ostkamp

De zeventiende-eeuwse Franse importen van steengoed die in de inleiding beschreven zijn, brengen ons bij een nieuw aspect van het gebruik van steengoed als historische bron. In 2006 werd in het Rotterdamse Museum Boijmans Van Beuningen een tentoonstelling georganiseerd over het werk van de zeventiende-eeuwse Rotterdamse schilder Willem Kalf (1619-1693).¹ Omdat deze schilder gedurende zijn loopbaan naar Parijs verhuisde, bestaat er al lange tijd discussie over de vraag welke van zijn werken hij in Rotterdam schilderde en welke in Parijs ontstonden. Door de studie van de voorwerpen op de schilderijen was Alexandra Gaba-van Dongen in staat deze vraag op een bevredigende wijze te beantwoorden.² Op een vroeg werk bleek gebruikskeramiek voor te komen dat we vooral kennen uit opgravingen in Zuid-Holland. Vergelijkbare maar iets latere schilderijen van zijn hand laten potten van Normandisch steengoed zien. Door archeologisch onderzoek weten we dat deze potten sporadisch naar onze streken zijn verscheept, maar het waren zeker geen reguliere importen. In Parijs waren dergelijke voorwerp daarentegen in vrijwel ieder huishouden te vinden. Ander typisch Frans huisraad bevestigt de aanname dat deze schilderijen in Frankrijk ontstaan moeten zijn.

Het onderzoek naar het vaatwerk op de schilderijen van Kalf vormt een gebruik van archeologica dat tot nog toe slechts een enkele maal toegepast is. Toch zijn er diverse voorbeelden te geven waaruit blijkt dat deze werkmethode nog veel mogelijkheden biedt. Zo schilderde Pieter Aertsen (1508-1575) in 1550 een tafereel met feestende boeren, waarop hij onder meer een zogenaamde 'puntneusbaardman' afbeeldt (vergelijk afb. 15).³ Kannen met een dergelijke versiering dateren van rond 1500. Ook de andere steengoed kannetjes waarmee Aertsen dit schilderij schieft, zijn op het moment van schilderen

ten minste enkele decennia oud. Op het schilderij 'Christus bij Martha en Maria' in Museum Boijmans Van Beuningen beeldt Pieter Aertsen uit Siegburg afkomstige steengoed trechterbekers af die dateren uit de late vijftiende of vroege zestiende eeuw.⁴ Gelet op de natuurgetrouwe weergave van de voorwerpen moet Aertsen zelf beschikt hebben over de door hem geschilderde objecten. De antieke voorwerpen die Pieter Aertsen schilderde, hadden mogelijk tot doel het historische karakter van de door hem uitgebeelde verhalen te benadrukken. De kannen stamden uit het verleden en dienden waarschijnlijk om een verhaal uit 'datzelfde' verleden te illustreren. Een zekere mate van historisch besef was dus wel aanwezig, maar van een historische beleving zoals wij die kennen, was blijkbaar nog geen sprake.

Bruegel

Een ander voorbeeld vormen de werken van Pieter Bruegel de Oude (ca. 1525-1569). Ook zijn schilderijen zijn vaak rijk gestoffeerd met alledaagse voorwerpen. Een nadere beschouwing van een van zijn werken, de rond 1567 geschilderde *Boerendanspartij* in het Kunsthistorisch Museum te Wenen (afb. 8), leert dat Bruegel de door hem geschilderde voorwerpen minutieus weergaf. Voor alle door hem afgebeelde voorwerpen zijn talloze archeologische parallellen aan te voeren. De in Raeren vervaardigde drieorenkruik, drinkkruiken en twee bekers, het aardewerken of houten zoutvat en de hier als boterschotel gebruikte houten teljor zijn zonder uitzondering bekend als archeologische vondsten uit het midden van de zestiende eeuw (afb. 9). De gedetailleerde weergave van de voorwerpen bewijst dat Bruegel alle objecten uit zijn eigen omgeving moet hebben gekend. Dit gegeven biedt een handvat om de werken van Bruegel van die van zijn navolgers te kunnen onderscheiden. Wanneer we bijvoorbeeld de werken van

9 Groep voorwerpen van steengoed uit Raeren en Frechen, en een houten teljoor, 1520-1560; vergelijkbare voorwerpen komen voor op 'De Boerendanspartij'; Nederlandse bodemvondsten, part.coll. en coll. Gemeente Alkmaar, Dienst SOB, afdeling Monumentenzorg en Archeologie (houten teljoor – 93LAN), foto: C. Prins

zijn zonen beschouwen, wordt duidelijk dat zij dezelfde voorwerpen als hun vader schilderden. Details maken de voorwerpen echter tot objecten die nooit zo bestaan hebben. Hieruit is duidelijk af te leiden dat zij de voorwerpen zelf nooit in het echt aanschouwd hebben. Ook bij de bestudering van de schilderijen van Jeroen Bosch (ca. 1450-1516) bleek dat de voorwerpen op de aan deze meester zelf toegeschreven werken doorgaans zeer natuurgetrouw zijn weergegeven.⁵

10 Diverse drieorenkruiken van steengoed uit Raeren, 1525-1575, Nederlandse bodemvondsten, part.coll. en coll. Gemeente Alkmaar, Dienst SOB, afdeling Monumentenzorg en Archeologie, foto: C. Prins

Voor de voorwerpen die voorkomen op de schilderijen van zijn navolgers zoekt men echter tevergeefs naar bestaande voorbeelden. Op deze manier biedt de studie van archeologisch gebruiksgoed een nieuwe ingang om aan de hand van voorwerpen op schilderijen originelen van navolgers te kunnen onderscheiden. Daarnaast kan archeologisch materiaal ook een bijdrage leveren aan de studie naar de betekenis van objecten binnen schilderijen. Zo schilderde Bruegel de drieorenkruik op dit werk waarschijnlijk niet louter ter stoffering van het geheel. Het thema van de boerendansfeerelen was tijdens de late vijftiende en de zestiende eeuw bijzonder populair onder de West-Europese elite. Het genre komt voort uit een zekere minachting van de met name stedelijke elite voor de boer. De etende, vrijende en wild dansende boeren stonden symbool voor de onbeschaafde kant van het menselijk bestaan en dienden zo als tegenbeeld voor de eigen gematigde mentaliteit. Op deze wijze werd de superioriteit van de eigen cultuur benadrukt. In de veranderende etiquette van de beschaafde stedeling was het, in tegenstelling tot wat gedurende de late middeleeuwen gebruikelijk was, onbeschaafd om met meerdere mensen eet- en drinkgerei te delen. De afgebeelde drieorenkruik werd zo een van de beeldelementen die Bruegel gebruikte om het onbeschaafde karakter van boeren te benadrukken. De archeologie toont ons dat hij echter wel een maatschappelijke realiteit verbeeldde. Bij de talrijke opgravingen in laatmiddeleeuwse steden zijn drieorenkruiken zeldzame vondsten (afb. 10). De spaarzame opgravingen op het Brabantse platteland bevatten daarentegen vrijwel zonder uitzondering voorbeelden van dit type drinkgerei.⁶ Dat het thema van de onbeschaafde boer niet tot de schilder- en prentkunst beperkt bleef, wordt wederom door de archeologie bewezen. Talrijk zijn de boerendanskruiken van omstreeks 1600 die bij opgravingen tevoorschijn komen (afb. 11). Een opvallend gegeven is hierbij dat deze kruiken in Raeren vervaardigd zijn. Dit Raeren bestaat uit een verzameling dorpen die vooral bevolkt werden en worden door boeren. We vragen ons af hoe zij dachten over het beeld dat de

stedelijke consument van hun producten er over hun groep op nahield.

Bosch

De schilderijen van Jeroen Bosch leveren opnieuw voorbeelden voor de wisselwerking tussen de studie van gebruiksgoed zoals steengoed, en de schilderijen waarop deze voorwerpen zijn afgebeeld. Voor Bosch' tijdgenoten was het duidelijk dat begeerte de mens afleidde van een godvruchtig leven. Begeerte was het werk van de duivel. Gedachten die de mens overvielen om te gaan rusten, eten en drinken of te genieten van andersoortige aardse geneugten – vooral op tijdstippen dat dit niet geoorloofd was – werden gezien als door de duivel ingegeven verzoeken. Zaken die de mens op de gedachte van bevrediging van aardse behoeften konden brengen, werden zo het gereedschap in Lucifers handen. In het werk van Bosch wordt deze denkwijze geïllustreerd door de vele duivels in de vorm van zelfhandelende objecten van begeerte. Zo zien we op de voorgrond van het rechterluik van zijn Lissabonse *Temptatie van Sint-Antonius* een duivel in de vorm van een gebraden bout (afb. 12).⁷

Om te benadrukken dat het hier getoonde verwijst naar de *Gula* (onmatigheid), een van de zeven hoofdzonden, heeft de bout de vorm van een onderlichaam met een dikke buik. De daarin gestoken kloten-

11 Boerendanskruik, steengoed Raeren, ca. 1600, h. 21 cm, bodemvondst Alkmaar, coll. Marcel Corbié, foto: C. Prins

12 Jeroen Bosch, 'Temptatie van Sint-Antonius', ca. 1501, detail van het rechter luik – 'gebraden bout met dikke buik waarin een klotendolk is gestoken', Museu Nacional de Arte Antiga Lissabon

13 Jeroen Bosch, 'Temptatie van Sint-Antonius', ca. 1501, detail van het middenluik – 'kruikduivel', Museu Nacional de Arte Antiga Lissabon

dolk dient natuurlijk om de bout aan te snijden, maar zal tegelijk verwijzen naar de *Ira* (gramschap), een van de andere hoofdzonden. In eigentijdse vertellingen over luilekkerland, destijds Cocagne geheten, komen passages voor waarin

14 Voorraadkruik van hetzelfde type als op de 'Temptatie van Sint-Antonius', steengoed Raeren, 1500-1550, h. 42,5 cm, coll. en foto: Gemeente Alkmaar, Dienst SOB, afdeling Monumentenzorg en Archeologie (89LUT AH)

gebraden dieren zichzelf ter consumptie aanbieden.⁸ Bosch varieerde derhalve op een voor zijn tijdgenoten bekend thema. Op het middenpaneel van hetzelfde luik is onder meer een grote kruik met poten weergegeven, waaruit een vloeistof stroomt (afb. 13). Het voorwerp dat het lichaam van deze 'duivel' vormt, was in de dagen van Bosch een algemeen gebruikt type voorraadkruik (afb. 14). Het is een aantrekkelijke gedachte dat andere kruiken die gedurende Bosch' dagen in gebruik waren vanuit dezelfde gedachte ontstaan zijn. In Aken, Raeren en Bouffioulx zijn zogenaamde puntneusbaardmankruiken gemaakt. Dit zijn kannen die zijn voorzien van een primitief gezichtsmasker (afb. 15).⁹ Net als de duivelkruik op het schilderij lijkt een puntneusbaardmankruik, door het erop geboetseerde gelaat, tot zelfstandig handelen in staat. De kruik lijkt de gebruiker als het ware tot drinken te verleiden. Een in Amsterdam gevonden tinnen drinkschaal van omstreeks 1500 met het opschrift 'Drinct bi maten het sal U baten' straalt dezelfde '*memento mori*-gedachte' uit.¹⁰ Dat er ook andere aanwijzingen zijn om aan puntneusbaardmankruiken

15 Puntneusbaardmankruiken uit een storthoop van een voegzestiende-eeuwse pottenbakkerij aan de Heckstraße in Raeren, opgraving: Stichting Het Nederlandse Gebruiksvoorwerp i.s.m. Pottenbakkerijmuseum Raeren (1973), foto: A. de Vries

vooral een moraliserende functie toe te kennen, zullen we verderop zien. Door Jeroen Bosch is de personificatie van de gulzigheid verschillende malen uitgebeeld door middel van dikke personen. Op zijn tafelblad met *De Zeven Hoofdzonden en de Vier Uitersten*, nu in het Prado in Madrid, zien we de *Gula*

verbeeld door twee drinkebroers bij een tafel (afb. 16).¹¹ De linker figuur stelt een corpulente vreetzak voor die in zijn rechterhand een drinkkruik houdt. De rechter figuur is daarentegen een zuiplap die gulzig een kan leegslurpt. Zijn kapotte kleding en schoeisel laten zien dat hij door zijn overmatig drinken aan

16 Jeroen Bosch of navolger, 'Tafelblad met de Zeven Hoofdzonden en de Vier Uitersten', 1500-1525, detail – 'Gula' (onmatigheid), Museo Nacional del Prado Madrid

17 Voorraad-
of schenkan,
steengoed Raeren,
ca. 1500, h. 25 cm,
bodenvondst
Alkmaar, coll. John
Bruin, foto: C. Prins

lager wal geraakt is. De kan waaruit hij drinkt was destijds eveneens algemeen verbreid steengoed vaatwerk (afb. 17). Het voorwerp was echter een schenk- of voorraadkan en zeker niet bedoeld om aan de mond te zetten. Net als bij Bruegel versterkt de keuze van het soort drinkgerei de boodschap van het voorgestelde. Overigens kennen we beide stukken drinkgerei waarmee de drinkers op de *Gula*-voorstelling uitgerust zijn ook als archeologische vondsten met de reeds genoemde puntneusversiering (afb. 15). Een andere corpulente zondaar vinden we op Bosch' *Het laatste Oordeel* uit Wenen. Als straf voor zijn gulzig drinkgedrag tijdens zijn leven wordt hij door duivels gedwongen een ton leeg te drinken (afb. 18). Onder de eerder aange-stipte puntneusbaardmankruiken komen varianten voor waarbij de handen op sprekende wijze op de bolle buik rusten

18 Jeroen Bosch, 'Laatste Oordeel', ca. 1482, detail van het middenluid – 'onmatige dikzak in de hel',
Gemäldegalerie der Akademieder Bildenden Kunst Wenen

19 Puntneus met handen op zijn 'dikke buik', steengoed Aken of Raeren, ca. 1500, h. 17,5 cm, bodemvondst Alkmaar, coll. en foto: Gemeente Alkmaar, Dienst SOB, afdeling Monumentenzorg en Archeologie (93LIN193)

(afb. 19).¹² Een verwijzing naar de *Gula* ligt hier voor de hand. De laarzen die verschillende dikke zondaars op het werk van Bosch soms aanhebben, zijn wel uitgelegd als verwijzing naar de drankzucht, een van de oorzaken van hun zwaarlijvigheid. Een tafereel waarbij een zondaar met zijn been in een steengoed voorraadkan steekt, lijkt eenzelfde betekenis te hebben (afb. 20). De neerlandicus

20 Jeroen Bosch, 'Temptatie van Sint-Antonius', ca. 1501, detail van het rechter luik – 'man met voet in kruik', Museu Nacional de Arte Antiga Lissabon

Bax, die zich uitvoerig bezighield met het werk van Bosch, noemt een zegswijze die mogelijk met deze afbeelding in verband kan worden gebracht. Met 'hij heeft een laars aan' wordt bedoeld dat iemand zo dronken is dat hij niet meer op zijn benen kan staan. Bax vermeldt ook kannen in de vorm van laarzen die in verband zouden hebben gestaan met het Middelnederlandse woord 'bierlaers', dat dronkaard betekent.¹³ Dat dergelijk drinkgerei inderdaad bestaan heeft (en overigens nog steeds bestaat), bewijzen diverse archeologische vondsten. Steengoedbakkers uit Aken en Raeren vervaardigden dergelijk schertsdrinkgerei in het begin van de zestiende eeuw (afb. 21).¹⁴ De grap is dat het verkeerd hanteren van dit type drinkgerei al snel leidt tot een nat pak. Het voorkomen van primitieve gezichtsmaskers op sommige van deze drinklaarzen maakt deze voorwerpen ook nu weer bijna tot personen, hetgeen het uitgebeelde woord bierlaers erg direct maakt. Ook in glas en lokaal aardewerk komen dit soort voorwerpen voor.¹⁵

21 Drinklaars met puntneusversiering, steengoed Aken of Raeren, ca. 1500, h. 7,5 cm, bodemvondst Alkmaar, coll. Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam (F3069)

De hier gepresenteerde voorbeelden van het onderzoek naar steengoed gebruiksvoorwerpen op laatmiddeleeuwse en vroegmoderne schilderijen zijn bedoeld als een eerste kennismaking met dit onderzoeksveld. Het moge duidelijk zijn dat een uitgebreide studie naar de dagelijks gebruikte voorwerpen waarmee schilders hun werken stofferden nog tal van nieuwe gezichtspunten zal opleveren.

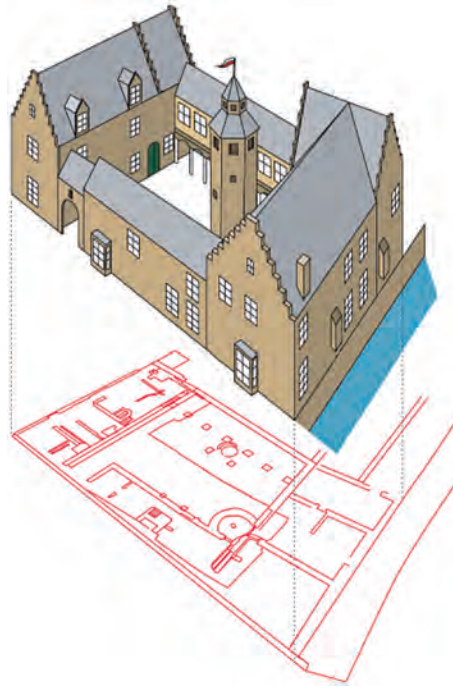
22 Bokaal in de vorm van een trechterbeker met deksel, ca. 1500, h. 33,7 cm, beerput Keizershof - 's-Hertogenbosch, coll. Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumentenzorg (BAM), gemeente 's-Hertogenbosch, foto: G. de Graaf

Een bokaal uit Siegburg

Voor Floris van Egmond en Margaretha van Bergen

Hans Janssen

In 2000 werd in 's-Hertogenbosch een terrein opgegraven waar een uitbreiding van het gemeentelijk stadskantoor met ondergrondse parkeergarage was gepland.¹ Voor de bouw van dit stadskantoor was een school uit de jaren vijftig van de vorige eeuw gesloopt. Deze school was op zijn beurt een ouder schoolgebouw opgevolgd dat in 1871 gebouwd was na de sloop van een gebouwencomplex. Dat was oorspronkelijk kort na 1526 tot stand gekomen, toen de Bossche patriciër Hendrik van Deventer († 1556) een aantal aanzienlijke stadshuizen aankocht die hij liet verbouwen tot een stadspaleis, bestaande uit vier vleugels rond een binnenplaats. De opgraving heeft de complete plattegrond van dit stadspaleis aan het licht gebracht (afb. 23), inclusief de oudere stadshuizen die in het complex waren geïntegreerd.² Het was het grootste en meest opvallende 'paleisje' in de stad en Hendrik van Deventer viel de eer te beurt keizer Karel V, diens zoon en de landvoogdes bij hun bezoeken aan de stad logies te mogen bieden. Als dank heeft de keizer bij zijn tweede bezoek in 1545 Hendrik van Deventer in de adelstand verheven. Die heeft vervolgens een beeld van de keizer boven de ingangspoort laten plaatsen, waarna het paleisje het Keizershof werd genoemd.³ Tijdens de opgraving van dit Keizershof zijn in een grote beerput die tot dit complex behoorde een groot aantal scherven aangetroffen van een met een wapenschild en bloemranken versierde bokaal in de vorm van een Siegburg trechterbeker met bijbehorend deksel.⁴ Opmerkelijk is dat de bokaal samen met het losse deksel is aangetroffen, zodat aangenomen mag worden dat het voorwerp als geheel bij elkaar is gebleven tot het in de beerput terecht kwam. Uit de scherven kon een vrijwel compleet stuk vaatwerk gereconstrueerd worden, waarvan exacte parallellen tot op heden ontbreken. De bokaal is een uniek voorbeeld van luxeke-ramiek uit de vroege zestiende eeuw dat

als speciale opdracht voor een adellijke opdrachtgever is vervaardigd.

De bokaal

De bokaal heeft de vorm van een zeer forse trechterbeker en is, exclusief het deksel, 33,7 cm hoog. De maximale breedte bedraagt 16,8 cm (afb. 22, 24-27). Het voorwerp is voorzien van een opmerkelijk oor met twee insnoeringen halverwege, zodat daar een min of meer bolvormige knop is ontstaan. Van een dergelijk oor zijn geen parallellen op steengoed trechterbekers bekend. Even uitzonderlijk is de onderaanzet op de bokaal van het oor, waarvan het uiteinde na de bevestiging los naar buiten uitbuigt. Het deksel heeft een buitendiameter van 9,5 cm en past naadloos om de rand van de trechter van de bokaal. De bovenkant van het deksel was voorzien van een thans afgebroken knop, mogelijk in de vorm van bijvoorbeeld een eikel, dennen- of granaatappel. Ook van een dergelijk deksel zijn geen andere voorbeelden

23 Reconstructie van de in 1871 gesloopte Keizershof op basis van opgravingsgegevens, historische en iconografische bronnen; onder de reconstructie is in rood de globale opgravingsplattegrond geprojecteerd; de beerput, waaruit de bokaal afkomstig is (F-200) bevindt zich linksachter in het complex; tekening/graphic: Julius Wintermans/Brabants Dagblad (naar gegevens van R. Gludemans en R. van Genabeek - BAAC/Afdeling BAM, Gemeente 's-Hertogenbosch)

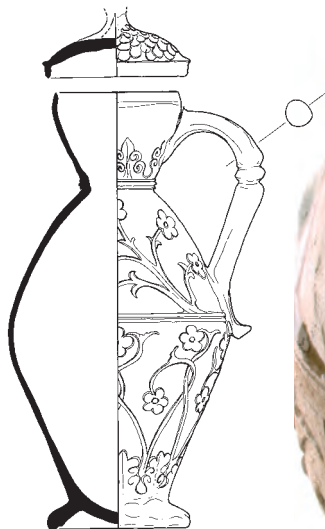

24 Bokaal van afb. 22 met het deksel ernaast liggend, coll. Afdeling BAM van de gemeente 's-Hertogenbosch, foto: G. de Graaf

25 Bovenaanzicht van het deksel van afb. 22, Ø 9,5 cm, coll. Afdeling BAM van de gemeente 's-Hertogenbosch, foto: G. de Graaf

26 Aanzicht- en doorsnedetekening van de bokaal van afb. 22, coll. Afdeling BAM van de gemeente 's-Hertogenbosch, tekening: Harmke Nijhof-van Kuilenburg (BAM, 's-Hertogenbosch)

27 Het alliantiewapen Egmond-van Bergen op de bokaal van afb. 22, coll. Afdeling BAM van de gemeente 's-Hertogenbosch, foto: G. de Graaf

bij een Siegburg trechterbeker bekend. Het baksel bestaat uit vuilwit steengoed dat grotendeels is voorzien van een onregelmatig zoutglazuur, waarschijnlijk asglazuur. Op enkele plaatsen is tijdens het bakproces vanaf de ovenkoepel glazuur op het voorwerp neergedrupt, dat is verdikt tot dikke lichtgroene klodders. Waar het voorwerp in de oven buiten de trek in de luwte stond, zijn sommige gedeelten vrijwel ongeglazuurd gebleven. Gezien de afdruk van het zoutglazuur is de bokaal in de oven gebakken met het deksel erop.

De versiering op de bokaal bestaat uit uitbundige bloemranken met in en over elkaar grijpende stengels, uitmondend in vijflobbige bloemetjes. De plantengroei lijkt te ontspringen uit negen zevenlob-

big boompjes of acanthusbladeren, die verankerd zijn in de standring. Een vergelijkbaar motief herhaalt zich in de zeven vijflobbige acanthusbladeren die ontspringen aan de onderzijde van de trechter van de bokaal. Dit motief keert eveneens terug aan de bovenzijde van het deksel. Vier acanthusbladeren met wat een thans afgebroken dennenappel lijkt, vormen als knop de bekroning van het deksel, dat verder versierd is met over elkaar vallende schubben of veren (afb. 25). De weelderige plantengroei omarmt als het ware het alliantiewapen dat op de voorzijde van de bokaal is uitgesneden (afb. 27). Het linker gedeelte van dit wapen (heraldisch rechts) kan worden geïdentificeerd als het wapen van de familie Van Egmond. Het is in vier

velden verdeeld en is in de kwartieren 1 en 4 gekeperd van ieder zes stukken en in de kwartieren 2 en 3 voorzien van een dubbel gekanteelde dwarsbalk. Het hart-schild is voorzien van een geschakeerd schuinkruis. Het rechter gedeelte van dit wapen is dat van de familie Van Bergen: een leeuw, drie palen en drie maliën (één is door beschadiging verdwenen), waartussen wellicht een schelp.⁵

Uit de draaisporen op de bokaal blijkt dat hij eerst is gedraaid en dat vervolgens met een scherp mesje de versieringen zijn ingesneden, waarna de overtollige klei is weggesneden. Hierdoor kwam de decoratie in reliëf op het oppervlak te liggen, dat vervolgens is gladgemaakt. Bij de decoratie is voor de cirkels van de bloemetjes, voor de ‘acanthusbladeren’ boven de standring en op de aanzet van de trechter en voor de versiering op het deksel ook gebruik gemaakt van een klein rond gutsje dat in de vochtige klei is gedrukt. De afdruk van dit ronde gutsje (diameter circa 1 cm) en de sneetjes van het mesje zijn nog zichtbaar gebleven in en langs de decoratie. Voor sommige andere details, zoals de hartjes van de bloemetjes, is waarschijnlijk gebruikgemaakt van een klein stempeltje met een ingekerfd ‘spijkerkop-patroon’. Het oor is later aangebracht dan de decoratie en gedeeltelijk hier overheen vastgezet. De versieringen zijn met een soepele en bijzonder vaardige hand in de nog zachte klei aangebracht, waarbij de ‘graveur’ exact moet hebben geweten wat hij deed. Op sommige plaatsen bracht hij de wanddikte door het uitsnijden van de versieringen terug van gemiddeld ca. 5-6 mm tot (na het bakproces) ongeveer 2 mm, wat voor een steengoedproduct de uiterst mogelijke ondergrens is.

Datering

Er zijn drie mogelijkheden om te komen tot een datering van de bokaal. Ten eerste via de concrete opgravingscontext: de beerput van het Keizershof. Van deze beerput staat vast dat hij aangelegd en enige tijd in gebruik is geweest vóór het complex in 1526 werd gekocht en grondig verbouwd door Hendrik van Deventer. De oudste beerlaag in de put bevat materiaal uit het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. De bokaal

28 Enige vondsten afkomstig uit dezelfde afvallaag in beerput F-200 als de bokaal van het Keizershof, depositiedatum tweede kwart zestiende eeuw; op de voorgrond een riem met sierbeslag, van links naar rechts: steengoed trechterbeker uit Siegburg met ingesneden distelversiering en letters WVB; groen geglazuurde (Nederlandse) kacheloventegel met afbeelding van Vrouw Minne en een polychroom Nederlands majolica bord en twee-orig kommetje met afbeeldingen van een man met baret, coll. BAM van de gemeente 's-Hertogenbosch, foto: G. de Graaf

is echter afkomstig uit de tweede beer- en afvallaag, die veel keukengoed bevatte dat gedateerd kan worden in vooral het tweede kwart van de zestiende eeuw. Deze laag bevatte ook enige luxe voorwerpen en specifiek materiaal dat concreet kan worden toegeschreven aan het huishouden van Hendrik van Deventer.⁶ Het meest opvallende voorbeeld daarvan is een tinnen papkom met het wapen van Hendrik van Deventer en zijn vrouw Catharina van den Kerkhof. Ook andere voorwerpen zijn duidelijk afkomstig van een huishouden met een zeer hoge status, zoals twee polychrome majolica kommetjes voorzien van mansportretjes met baret, een fraai beslagen riem, en enkele groen geglazuurde kacheloventegels, waaronder een fragment met het devies ‘*Jamais*’ (altijd) en een tegel met de afbeelding van de ongekledede, slechts van schoentjes en hoofddeksel voorziene ‘Vrouw Minne’ als symbool van de wel-lust (afb. 28). Gezien ook de aanwezigheid van deze kacheloventegels zou het bij deze afvallaag kunnen gaan om het uitruimen van de inboedel en de afbraak van oude elementen, zoals één of meer kachelovens. Het is denkbaar dat een dergelijke situatie zich heeft voorgedaan na het overlijden zonder wettige nakomelingen van Hendrik van Deventer in 1556 of bij de dood van zijn weduwe in 1564. In elk geval is het denkbaar dat bij deze

29 Trechterbeker, steengoed Siegburg, ca. 1500, h. 23,5 cm, bodenvondst kasteel van Kessel, coll. Noord-Limburgs Museum Venlo, foto: RACM Amersfoort

uitruiming ook de bokaal in de beerput is terechtgekomen. Hierbij moeten we wel bedenken dat de datering van de context de depositiedatum van het voorwerp weergeeft. Het kan lang in gebruik zijn geweest vóór het in de beerput werd gedeponereerd.

Een tweede dateringsmogelijkheid is een vergelijking met qua vorm overeenkomstige trechterbekers uit Siegburg steengoed met een vergelijkbare decoratie. Die zijn echter niet bekend. De best vergelijkbare trechterbeker heeft eveneens decoraties die, evenals bij de

30 Twee trechterbekers met een combinatie van ingekerfde distelblaadjes en (links) een ingekerfd wapenschild en rechts de letters WVB, steengoed Siegburg, bodenvondsten 's-Hertogenbosch: links afkomstig uit beerput F-33 opgraving Postelstraat (1978) en rechts uit beerput F-200 uit de Keizershof, coll. Afdeling BAM van de gemeente 's-Hertogenbosch, foto: G. de Graaf

Bossche bokaal, in de wand zijn uitgesneden en op het oppervlak lijken te liggen als waren ze opgeplakt (afb. 29).⁷ Deze beker is gevonden in een waterput van het kasteel van Kessel, eveneens een adellijke context. Verder kennen we meerdere kleinere Siegburg trechterbekers met in- en uitgesneden decoraties van distelblaadjes, schematische wapenschilden en letters. De versiering met distels is opmerkelijk, aangezien de distel onder meer het symbool is voor het kwaad. Van dit type trechterbekers zijn twee exemplaren bekend uit 's-Hertogenbosch. De eerste, uit dezelfde afvalaag in de beerput van het Keizershof waaruit ook de bokaal afkomstig is, is voorzien van ingesneden distelblaadjes en de uitgesneden letters WVB (afb. 28 en afb. 30). Een tweede exemplaar, afkomstig uit een beerput in de Postelstraat, is voorzien van ingesneden distelblaadjes en een wapenschild (afb. 30).⁸ In het algemeen kunnen voorwerpen met deze decoratie gedateerd worden in de eerste helft van de zestiende eeuw, maar bij enkele contexten zijn er aanwijzingen voor een iets eerdere datering, namelijk in het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw.⁹ Voor zover de beschikbare informatie nu reikt, lijkt het erop dat in Siegburg de decoratietechniek bestaande uit uitgesneden en/of ingekerfde decoraties vooral in die periode werd toegepast. Vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw lijkt deze techniek daar plaats te maken voor reliëfs en medaillons die door middel van in mallen uitgedrukte appliques op de voorwerpen zijn aangebracht.¹⁰ In bijvoorbeeld Keulen werd al vanaf het begin van de zestiende eeuw met deze techniek aangebracht.¹¹ Op basis van deze twee bovenstaande algemene dateringsmogelijkheden kunnen we concluderen dat de bokaal waarschijnlijk in het begin van de zestiende eeuw vervaardigd zal zijn en in het tweede kwart, mogelijk rond het midden van de zestiende eeuw in de beerput is gedeponereerd. Als we ten slotte als derde, meest specifieke dateringsmogelijkheid het alliantiewapen van de families Van Egmond en Van Bergen beschouwen, is er maar één mogelijke verbintenis waar dit wapen naar kan verwijzen. Dat is het

huwelijk van Floris van Egmond, tweede graaf van Buren en Leerdam, heer van IJsselstein, Eindhoven, Cranendonk en Sint Maartensdijk (1469-1539) met Margaretha van Bergen-Glymes (na 1481-na 1551). Het huwelijk tussen beide echtelieden is gesloten op 12 oktober 1500.¹² Dit maakt een datering van de bokaal tussen 1500 en 1539 mogelijk. Als we de bokaal met het huwelijk zelf in verband kunnen brengen, is zelfs een datering in exact het jaar 1500 het meest waarschijnlijk. Zoals we hebben gezien, verzet de algemene informatie over de vondstomstandigheden en de versieringstechnieken op Siegburgs steengoed zich niet tegen een dergelijke datering.

De functie van de bokaal

Als we ervan uitgaan dat de bokaal gedateerd kan worden tussen 1500 en 1539 en dat hij is vervaardigd voor het echtpaar Floris van Egmond en Margaretha van Bergen, zijn nog niet alle raadsels opgelost. Want wat is precies de functie van de bokaal geweest en hoe kwam deze terecht in de beerput van het Keizershof van Hendrik van Deventer?

Uit Siegburg of elders in het Rijnland zijn slechts enkele steengoed bokalen bekend, waarvan één met deksel. Deze stamt uit de werkplaats van Knütgen en dateert uit het derde kwart van de zestiende eeuw.¹³ Voor de vijftiende en eerste helft van de zestiende eeuw zijn geen voorbeelden bekend. Rijk gedecoreerde bokalen met deksels uit aardewerk en steengoed lijken in deze periode eerder te behoren tot Midden-Europa. Een belangrijk productiecentrum was Loschitz (Loštice) in Moravië, waar uiterst grillig gevormde bokalen met een pukkelig oppervlak werden vervaardigd, die vooral veel aftrek vonden bij de adel en een belangrijke rol speelden bij de adellijke drinkcultuur.¹⁴ In kasteelopgravingen in Midden-Europa worden ze geregeld aangetroffen.¹⁵ Men neemt aan dat deze bokalen met deksel werden gebruikt voor warme alcoholische dranken zoals bijvoorbeeld *Glühwein*.¹⁶

Het lijkt aannemelijk dat de bokaal met het alliantiewapen van Floris van Egmond en Margaretha van Bergen in opdracht in Siegburg is vervaardigd. Het ligt ook voor de hand aan te nemen dat

31 Vlaams Getijdenboek voor Margaretha van Bergen met alliantiewapen van Egmond-Glymes, waarschijnlijk een huwelijksgeschenk van haar moeder Maria Magdalena van Strijen-Zevenbergen ter gelegenheid van haar huwelijk met Floris van Egmond in oktober 1500, coll. en foto: Huntington Library, San Marino, Californië (HM 1131)

de meest waarschijnlijke gelegenheid voor deze opdracht het in 1500 gesloten huwelijk van Floris en Margaretha zal zijn geweest. In dat geval gaat het dus om een huwelijksgeschenk.

Huwelijksgeschenken, bestaande uit luxe voorwerpen of huisraad voorzien van de voorletters, wapenschilden of deviezen van de echtelieden, zijn een bekend verschijnsel bij de elite in de vijftiende en zestiende eeuw. Op deze wijze werd niet alleen de alliantie van de huwelijkspartners, maar vooral ook de alliantie van twee geslachten met de bijbehorende bezittingen benadrukt. Kostbare, rijk versierde tapijten, glas-in-loodramen en getijdenboeken behoren tot de meest voorkomende voorwerpen in deze categorie. Daarnaast is ook aangetoond dat in opdracht vervaardigde kachelovens – als symbool van ‘modern’ comfort en luxe – een geliefd object waren om te laten versieren met wapens, deviezen en minnestrikken met initialen van de echtelieden.¹⁷

In de categorie van kostbare, luxe voorwerpen is van Margaretha van Bergen een getijdenboek bewaard gebleven dat is geïnterpreteerd als een huwelijksgeschenk van haar moeder.¹⁸ Het is voorzien van het alliantiewapen van de geslachten Egmond-Buren en Bergen-Glymes (afb. 31) dat grotendeels identiek

32 Pronkbeker, steengoed Loschitz (Moravië), 1475-1500, h. 14,5 cm, coll. en foto: Museum für Angewandte Kunst Keulen (E 150)

is aan het alliantiewapen op de bokaal uit het Keizershof.¹⁹ Op de bokaal is het alliantiewapen het krachtigste symbool van de nieuwe band die door het huwelijk tussen Floris en Margaretha tussen de twee geslachten is gesmeed. Ook in de overige decoratie kan echter wel enige huwelijksymboliek worden gezien. De weelderige plantengroei en bloeiende bloemetjes, ontsproten uit een bodem volgepoot met gestileerde boompjes of acanthusbladeren of wellicht dennenappels, kunnen worden gezien als een voorbode van de vruchtbaarheid van het nieuwe huwelijk. Het boompje (of dennenappel) keert terug aan de voet van de kelk van de bokaal, en bekroonde zoals we eerder zagen waarschijnlijk als knop het als een verenkleed geschubde deksel. De dennenappel, overgaand in een kleed van vogelveren, was het helmteken dat het wapenschild van Floris' vader Frederik van Egmond bekroonde.²⁰ Maar waarom is een dergelijke kostbare bokaal, waarvoor waarschijnlijk de hulp is ingeroepen van een professionele graveur dan wel goud- of zilversmid, niet in edelmetaal als goud of zilver uitgevoerd? Deze vraag klemt des te meer, daar diverse details van de bokaal, zoals de bolvormige insnoering halverwege het oor en vooral de uitstaande onderbevestiging daarvan en de geschubde bovenzijde van het deksel, eerder aan graveerwerk in zilver doen denken dan aan aardewerk. Het antwoord kan misschien worden gezocht in het ongewone, uitheemse, exotische effect dat werd bereikt door de uitvoering in juist niet het eeuwige saai zilver, maar

in ongewoon, nieuw, hoogwaardig en rijk gedecoreerd steengoed. Op deze manier kan de bokaal hebben aangesloten bij de driftige verzamelzucht van een aantal Bourgondische aristocraten uit deze periode, die elkaar beconcurrerden met de aanleg van rariteitenkabinetten waarin allerlei uitheemse voorwerpen werden bijeengebracht. In de inventarissen van deze verzamelingen treffen we ook grillig en ongewoon aardewerk en steengoed aan.²¹ Het was een hype in de wereld van de internationaal georiënteerde Bourgondische aristocratie, waar ook de hierboven genoemde, grillig gevormde bokalen uit Loschitz bekend waren (afb. 32). Dit valt bijvoorbeeld af te leiden uit de aanwezigheid van een dergelijk voorwerp op het door Jeroen Bosch (ca. 1450-1516) voor één van deze aristocraten geschilderde hellepaneel van zijn 'Tuin der Lusten' (afb. 33). De puritein Bosch heeft het gebruik van deze voorwerpen en de tafelgebruiken waarin ze een rol speelden waarschijnlijk afgekeurd, getuige het feit dat de betreffende bokaal een centrale rol speelt bij de afstraffing van seksuele zonden en overspel.²²

Hendriks beerput

De laatste vraag die ten slotte moet worden beantwoord, is hoe de bokaal van Floris van Egmond in de beerput van Hendrik van Deventer is terechtgekomen. Zeker zullen we het nooit weten. Theoretisch bestaat de mogelijkheid dat de bokaal zich al in het Keizershof bevond en daar is blijven staan toen Hendrik van Deventer de panden in 1526 kocht. Die waren namelijk van 1493 tot 1506 in het bezit van een ander lid van de familie Van Egmond, namelijk Willem van Egmond, heer van Haps en Boxmeer, en na zijn dood (vóór 1497) van zijn weduwe Margaretha van Boxmeer.²³ Maar dan blijft de vraag hoe deze familieleden in het bezit van Floris' bokaal zijn gekomen. Misschien kan niet worden uitgesloten, dat de bokaal heeft behoord tot een aantal identieke bokalen, die door het bruidspaar aan de bruiloftsgasten ten geschenke werden gegeven. Uit een aantal keuren blijkt het gebruik dat op de bruiloft ook de bruiloftsgasten voorwerpen ten geschenke kregen.

In ieder geval staat vast dat Floris van Egmond en Hendrik van Deventer elkaar persoonlijk kunnen hebben gekend. Floris van Egmond en zijn schoonvader Cornelis van Glymes-Zevenbergen (1458-1508/9), de vader van Margaretha, behoorden tot de belangrijkste Habsburgse hovelingen, diplomaten, bestuurders en bevelhebbers van vloot en leger. Beiden waren opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies.²⁴ Hendrik van Deventer, koopman, patriciër en herhaaldelijk schepen van 's-Hertogenbosch, had weliswaar geen belangrijke bestuurlijke functies op landsheerlijk niveau, maar verkeerde door zijn rijkdom en leveranties van kostbaarheden wel in hofkringen. Zijn Keizershof fungeerde in 1540 en 1545 als gastverblijf voor keizer Karel V, in 1549 voor diens zoon Philips II, en in 1539 en 1549 voor landvoogdes Maria van Hongarije, toen die 's-Hertogenbosch bezochten.²⁵ Hoewel oorspronkelijk niet van adel werd Hendrik in 1545 door Karel V in de adelstand verheven en werd hij in 1554 na de dood van Hendriks broer Albrecht beleend met het kasteel Nieuw Herlaer.²⁶ Gezien deze carrière staat het vast dat Hendrik van Deventer intensieve contacten onderhield met de Bourgondische aristocratie. Zowel Floris van Egmond als Cornelis van Glymes-Zevenbergen verbleef graag en veel in 's-Hertogenbosch en bezaten er tot hun dood een huis. Floris vanaf 1530 in de Orthenstraat²⁷ en Cornelis tot zijn dood in 1508/1509 in het in essentie nog steeds bestaande Hof van Zevenbergen, schuin tegenover het latere Keizershof.²⁸ Bovendien waren Floris (van 1523-1539)²⁹ en Hendrik van Deventer (van 1526-1556)³⁰ lid van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap in 's-Hertogenbosch. De eerst mogelijke contacten tussen Hendrik en Floris lijken dus te dateren van de jaren twintig van de zestiende eeuw. Als we aannemen dat de bokaal in 1500 is vervaardigd, zou de bokaal ook in het bezit van Hendrik van Deventer kunnen zijn gekomen als Floris deze na 1526 als curiosum aan Hendrik zou hebben geschonken of eventueel bij ceremoniële maaltijden in het Keizershof als zijn persoonlijk bezit zou hebben gebruikt.

33 Jeroen Bosch, 'Tuin der Lusten', 1480-1490, detail van het rechterluik ('De Hel') met daarop een steengoed beker uit Loschitz, Museo Nacional del Prado Madrid

34 Monniksbeker, steengoed Siegburg, 1550-1575, h. 22 cm, bodemvondst kasteel van Culemborg, coll. en foto: Stichting Kasteeltuyn Culemborg

De 'sprekende monnik' uit Culemborg

Een reformatorische beker van Floris van Pallandt

Sebastiaan Ostkamp en Ingeborg Unger

Tijdens door de leden van de Stichting Kasteeltuin Culemborg verrichte opgravingen op de plek van het roemruchte stamslot van de graven van Culemborg (afb. 35) kwam veel interessant materiaal tevoorschijn.¹ Het vondstmateriaal, waarvan een deel afkomstig is uit de boedel van de adellijke bewoners van het slot, geeft een indruk van het dagelijks leven op het kasteel in lang vervlogen tijden. De meest opvallende van de vondsten dateren uit de dagen van gravin Elisabeth van Culemborg (1475-1555) en haar opvolger graaf Floris van Pallandt (1537-1598). Zo zijn bijvoorbeeld diverse groen geglazuurde tegels gevonden die afkomstig zijn van de verschillende kachelovens die de privé-vertrekken van Elisabeth sierden. Op de tegels zijn de wapens van Elisabeth en haar tweede echtgenoot Antoon van Lalaing (1480-1540) aangebracht.² Naast de wapens prijken de door een minnestrik verbonden initialen van Antoon en Elisabeth.³ De onderlijst van de tegels draagt Antoon's lijfspreuk 'Nulle Plus' (nooit meer). Eén type tegel heeft een vlakvullende minnestrik als decor. Dergelijke tegels vormden de verbinding tussen de tegels met daarop de wapens van beide echtelieden (afb. 36). De kachelovens waarin deze tegels werden verwerkt, zijn mogelijk deels vervaardigd ter gelegenheid van hun huwelijk in 1509.

In de gracht onder de privévertrekken van de edellieden werd in 1991 een andere spectaculaire vondst gedaan: een beker van Siegburgs steengoed uit de boedel van Floris (afb. 34). De beker, schertsdrinkgerei dat we kennen onder de naam 'monniksbeker', drijft de spot met de katholieke geestelijkheid.⁴ De uit twee delen bestaande monniksbeker werd in complete toestand teruggevonden.⁵ In de beker bevonden zich de in een eerder stadium afgebroken randscherfjes van de hoed van de geestelijke. De vondst van deze complete monniksbeker te midden van kacheltegels en ander bijzonder

35 De opperhof van kasteel Culemborg, tekening, Roelant Roghman (1627-1692), 1647, coll. en foto: Teylers Museum Haarlem

vondstmateriaal doet sterk denken aan de vondstomstandigheden van de bokaal uit 's-Hertogenbosch die in de vorige bijdrage is beschreven. Waarschijnlijk betreft het ook hier een incident of een opruimactie. Misschien door Alva's troepen die in 1572 het kasteel bezetten, waardoor Floris op de vlucht voor de Bloedraad naar zijn Duitse bezittingen werd verdreven. Of wellicht was het een opruimactie van Floris zelf, die na zijn terugkeer in 1576 het kasteel weer herstelde.⁶

36 Kacheltegels, aardewerk met groengekleurd loodglazuur, Nederlanden, 1516-1518, bodemvondst kasteel van Culemborg, coll. en foto: Stichting Kasteeltuin Culemborg

Steengoed met een reformatorische lading

De Culemborgse beker ontstond kort na het midden van de zestiende eeuw. Op grond van zijn baksel moet de beker worden toegeschreven aan een werkplaats in Siegburg, een stad die samen met Keulen en Frechen deel uitmaakte van een gebied waar vanaf de late middeleeuwen op grote schaal steengoed is vervaardigd. De grote macht van de katholieke kerk in dit gebied zorgde hier vanaf de vroege zestiende eeuw voor vurige godsdiensttwisten. Onder aanvoering van hervormers als Maarten Luther (1483-1546) en Johannes Calvijn (1509-1564) werd in geheel Noordwest-Europa de aloude alleenheerschappij van de rooms-katholieke kerk en haar functionarissen steeds openlijker ter discussie gesteld. Uit de verslagen van de vergaderingen van de stadsraad van Keulen uit de periode 1523 tot in de eerste helft van de zeventiende eeuw komen de conflicten in deze ambachts- en handelsmetropool duidelijk naar voren.⁷ Uit de verslagen blijkt de op-en-neer gaande strijd die de raad – in samenwerking met de theologische faculteit, het domkapittel, de pauselijke en de keizerlijke stoel – heeft gevoerd tegen Lutheranen, maar ook tegen de ook door Luther bestreden wederdopers, ketters, oproerkraaiers en andere sektariërs. In het vizier kwamen personen en instellingen die open stonden voor de protestantse reformatie: geleerden, schrijvers van godsdienstige geschriften, predikers, voorgangers van gemeenten, monniken, geestelijken, hele kloosters, bezitters en verkopers van boeken en vlug- en smaadschriften met een antikatholieke inhoud, en verder privépersonen bij wie verdachte bijeenkomsten plaatsvonden, maar ook handwerklieden als boekdrukkers en houtsnijders die reformatorisch propagandamateriaal vervaardigden. Zelfs de status van aartsbisschop beschermde niet, zoals de afzetting door het domkapittel van de aartsbisschoppen Herman von Wied (1546) en Gebhard Truchsess von Waldburg (1583) aantoont. De Keulse raad hield streng vast aan het katholieke geloof door de protestantse bewegingen te onderdrukken en katholieke hervormingen te bevorderen.⁸ Zo hield de raad zijn invloed op de stedelijke

en economische structuur overeind en verstevigde ze die. Scherprechtters, rentmeesters, kerkmeesters, wijnmeesters, spionnen, verklikkers en inquisiteurs waren hiertoe onvermoeibaar in de weer.

Er zijn tot nu toe nog maar weinig Keulse archiefstukken aangetroffen die duiden op reformatorische activiteiten van pottenbakkers. Een van de raadsverslagen vermeldt de vrijlating op 1 augustus 1530 van gevangengenomen knechten van een 'noppenbeker-bakkerij' ofwel een producent van versierd steengoed. Helaas is hierover niets naders vastgelegd, noch in raadsverslagen noch in de verslagen van het proces. Hun vrijlating was echter alleen maar mogelijk op grond van de verzekering dat ze een bestraffing zouden aanvaarden en terug zouden keren tot het 'ware katholieke geloof'. In latere bronnen – de akten over de reformatie in de jaren 1560 tot 1570 – vinden we daarnaast meermaals meldingen over een huis, dat *Im Duppen* (= noppenbekers) *vor den Kreuzbrüdern* wordt genoemd.⁹ De burens hadden bij de raad gemeld dat daar geheime preken werden gehouden. Het zou kunnen gaan om een huis in de Streizeuggasse, waar in 1951 een pottenbakkerij is opgegraven.¹⁰ Uit het opgegraven materiaal blijkt dat deze pottenbakkerij de hele zestiende eeuw in bedrijf was. Een van de bewoners van het huis *Im Duppen vor den Kreuzbrüdern* in de jaren zestig van de zestiende eeuw, een zekere Antonius von Lannuoy, werd met vrouw, kind en personeel verbannen als verdachte van ketterij. Onvoorzichtig gedrag leidde blijkbaar tot problemen. In de verhoorprotocollen van de Keulse raad uit de jaren 1604 tot 1609 vinden we de getuigenissen van een zaak waarin zowel de rol van de autoriteiten, de geestelijkheid, de producent en de handelaar, als de producten zelf centraal staan.¹¹ Op 3 mei 1604 werd *Gotzdracht* gevierd, de dag waarop de speer en de nagel (belangrijke passiewerktuigen) werden vereerd.¹² Het was de belangrijkste Keulse feestdag en de bij deze gelegenheid gehouden sacramentsprocessie trok vele gelovigen en andere toeschouwers naar de stad. De op hetzelfde moment georganiseerde markten konden dus rekenen op grote aandacht van het

publiek. De uit Frechen afkomstige maar op dat moment in Keulen woonachtige Peter Goeßgen verkocht samen met zijn zoon Jan op de Oude Markt aardewerk en steengoed. Naast het gangbare aardewerk verkocht hij schertsdrinkgerei in de vorm van beren en uilen maar ook van begijnen en monniken. De als getuige opgeroepen theoloog Caspar Stenberg vond deze producten een schandelijk baksel 'dat God, het misoffer en de katholieke kerk belasterde'. De potten werden in beslag genomen, naar het raadhuis gebracht en daar direct stukgeslagen. Goeßgen werd vastgenomen, in de kerker van de Frankentoren gevangengezet en verhoord. Hij had de ongeveer honderd stuks in beslag genomen schertsdrinkgerei voor zeven gulden in Frechen gekocht van de pottenbakker Simon Stulßgen. Zijn zoon verklaarde later dat deze stukken bestemd waren voor een zekere Tilman die de stukken in Frankfurt zou afzetten, en voor Nederlandse schippers, want vooral ook in de Nederlanden waren dergelijke bekere in trek. Onder het schertsdrinkgerei waren zes monniksbekere, waarvan ze er vier konden verkopen. Slechts twee of drie hiervan zouden aanstootgevend zijn geweest. Vader en zoon verklaarden het onbetamelijke karakter van het vaatwerk niet onderkend te hebben en gaven tevens aan gelovige katholieken te zijn. Na een bestraffing werden beide heren op 17 mei de stad uitgezet. Toen Peter Goeßgen amper drie weken later, deze keer samen met zijn vrouw, opnieuw potten op de Oude Markt probeerde te verkopen, werd hij wederom vastgezet en kreeg hij een geldstraf opgelegd.

Veel belangrijker dan deze karige berichten over de rol die handelaren en Keulse pottenbakkers in de godsdiensttwisten speelden, zijn de vondsten van het vaatwerk en de scherven daarvan. Krüger schrijft diverse uit de zestiende eeuw stammende snellen met een reformatorische boodschap toe aan pottenbakkerijen uit Keulen en Frechen.¹³ Ze toont aan dat dergelijke in deze plaatsen vervaardigde bekere met antikatholieke voorstellingen als voorbeeld hebben gediend voor vergelijkbare snellen die in de jaren zeventig van de zestiende

eeuw in Siegburg en in de jaren tachtig in Raeren zijn vervaardigd. De grootste stimulans voor de productie in Keulen en Frechen was volgens Krüger de in hoge mate gespannen toestand in deze steden tijdens het Concilie van Trente (1545-1563).¹⁴ Karakteristiek voor de snellen zijn drie appliques die op fantasierijke wijze de spot dreven met het bestand van Augsburg, een door Karel V geïnitieerde en op 15 mei 1548 door de Rijksdag van Augsburg uitgevaardigde verordening die, tot er een definitieve regeling door het Concilie zou komen, moest dienen om een voorlopig einde te maken aan de godsdiensttwisten. De snellen worden naar deze verordening 'bestands- of interimsnellen' genoemd.

Een dergelijke uit Keulen of Frechen afkomstige snelle is gevonden bij het Amsterdamse Waterlooplein en bevindt zich thans in de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam. Op de centrale applique (afb. 37) is het bestand gepersonifieerd als een draak. Het monster heeft drie nekken die zijn samengevlochten tot een bovenlichaam. Iedere nek heeft een kop. Deze koppen stellen achtereenvolgens het hoofd van een paus met tiara (personificatie van de antichrist), het hoofd van een Turk met een tulband (personificatie van de ongelovigen) en het gevleugelde hoofd van een engel (personificatie van de

37 Detail van 'interim- of bestandssnelle', steengoed Keulen, 1550-1575, h. 16 cm, bodemvondst Amsterdam Waterlooplein, coll. Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam (F4423)

38 Fragment van baardmankruik, steengoed Keulen of Frechen, 1550-1575, bodemvondst Engeland, part.coll., foto: I. Unger

39 Fragment van baardmankruik, steengoed Keulen of Frechen, 1550-1575, bodemvondst Amsterdam, part. coll., foto: C. Prins

huichelaars) voor. De engel weerspiegelt de bedrieglijke, vrome schijn van het bestand. Het onderlijf is aan de voorkant voorzien van een rokende, baardige duivelskop. Het achterlijf loopt uit in een staart en is voorzien van schubben. Dreigend grijpende armen eindigen in klauwen en met zijn staart veegt het monster zonder pardon een leger van sterren – die gelovige christenen symboliseren – weg.

Een onlangs in Engelse bodem gevonden baardmankruik (afb. 38) uit het tijdvak 1550 tot 1575 toont eveneens de protestantse gezindheid aan van de Keulse of Frechense werkplaats waar dit stuk vervaardigd is. Op het eerste gezicht is deze kruik als andere. Hij vertoont evenals veel gelijksoortige kruiken het fijn uitgewerkte gezicht van een baardige man, medaillons met portretbustes, acanthusbladeren en een tekstband met spreuk. In tegenstelling tot de gebruikelijke godloovende en dankzeggende spreuken op dit type kruiken hekelt deze spreuk echter het onoprechte gedrag van

papen met de volgende woorden: *'Des Heren Wart is der Pafen Mart'* ofwel *'Gods woord is de handelswaar van papen'*. De katholieke geestelijken, de papen, – sinds de reformatie een negatieve aanduiding¹⁵ – wordt verweten dat ze het woord van God gebruiken als goedkope marktwaar. Ze leggen het uit in willekeurige zin en trekken zich niets aan van de door de Bijbel bedoelde betekenis. De spreuk op de kan vormt duidelijk een parodie op de veelvuldig op baardmankruiken aangetroffen spreuk *'Des Heren Wart blijft in Ewikeit'* ofwel *'Gods woord is eeuwig'*.¹⁶ Overigens maakte de provocerende tekst het bezit van dergelijke kruiken in Engeland, na de Akte van Suprematie in 1534 en het ontstaan van de Anglicaanse kerk waar het oppergezag van de kerk bij de koning ligt en niet bij de paus, minder riskant dan in onze streken. In het gebied rond Keulen konden de productie en de handel in vaatwerk met een reformatoische boodschap door het altijd op de loer liggende gevaar op vervolging alleen in verborgenheid plaatsvinden.

De antikatholieke strekking van de in Engeland gevonden baardmankruik blijkt alleen uit het randschrift. Op diverse andere baardmankruiken zijn het de portretmedaillons die de antikatholieke boodschap verkopen. Deze medaillons tonen het hoofd van een paus met een tiara. Als men het medaillon echter een halve slag draait, verandert het beeld in een duivel. Ook in Keulen en Frechen zijn scherven van dit soort baardmankruiken gevonden, terwijl eveneens scherven van dit soort baardmankruiken in Hoorn en Amsterdam opgegraven zijn (afb. 39).¹⁷ Naast deze paus/duivel-koppen komen er ook kardinaal/nar-voorstellingen op baardmankruiken voor (afb. 40).

Nu we de bekers uit de bronnen kennen, dringt zich de vraag op hoe bekers, die zowel God, het misoffer en de katholieke godsdienst smaden, er dan wel hebben uitgezien. De monniksfiguur die in 1991 bij het onderzoek naar de fundamenten van het kasteel Culemborg is gevonden, toont ons zo'n beker. Het voorwerp is evenwel ouder dan de bekers die Peter Goeßgen in Keulen verkocht en het werd niet in Frechen maar in Siegburg vervaardigd.

De Culemborgse beker

Ook in de Nederlanden bestonden ten tijde van Elisabeth en Floris grote godsdienstige spanningen. In 1541 vaardigde Elisabeth een plakkaat uit om de nieuwe religieuze stromingen de kop in te drukken.¹⁸ Door dit plakkaat werd onder meer het drukken, verkopen en lezen van ketterse boeken verboden. Toch konden noch zij noch de andere gezagsdragers uit haar dagen voorkomen dat de reformatie van een kleinschalig protest zou uitgroeien tot de belangrijkste godsdienstige stroming in de Noordelijke Nederlanden. Ironisch genoeg was het zelfs de kapel van haar stamslot die de geschiedenis in zou gaan als de plaats waar in 1566 de eerste gereformeerde eredienst van de Lage Landen werd gehouden. Floris van Pallandt, die de kinderloze Elisabeth in 1555 opvolgde, werd zoals de meeste van zijn tijdgenoten katholiek gedoopt, en genoot zijn opvoeding in overeenstemming met de leer van Rome. Als graaf bleef Floris zijn oorspronkelijke geloof enige tijd trouw, hoewel hij reeds vroeg sympathiseerde met het protestantisme.¹⁹ In 1559 huwde hij de lutherse gravin Elisabeth von Manderscheidt (1537-1569) en in 1564 trad ook Floris toe tot het hervormde geloof. Het kasteel van Culemborg werd daarmee één van eerste protestantse bolwerken in de Nederlanden. Samen met Hendrik van Brederode (1531-1568), Lodewijk van Nassau (1538-1578) en Willem van den Bergh (1537-1586) maakte Floris deel uit van de leiding van het zogenaamde 'Compromis', het verbond van edelen dat in 1566 het beroemde smeekschrift aan landvoogdes Margaretha van Parma (1522-1586) aanbood, waarin verzocht werd om opheffing van de inquisitie en verzachting van de plakkat.²⁰ Dat uitgerekend in de gracht onder de privévertrekken van deze Floris een stuk zestiende-eeuws drinkgerei is gevonden dat de spot drijft met de katholieke geestelijkheid kan dan geen toeval zijn.

De Culemborgse beker stelt een staande geestelijke voor en bestaat uit twee delen: een lichaam dat als kruik dient en een stop in de vorm van een hoofd die de beker afsluit. Aan het hoofd zit een taps toelopende schacht met een totale lengte

40 Fragment van baardmankruik, steengoed Keulen of Frechen, 1550-1575, bodemvondst Hoorn, coll. Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam, foto: C. Prins

van bijna 20 cm. Deze schacht is uit de vrije hand geboetseerd. Inclusief stop is de beker 22 cm hoog. Hij is voorzien van een laag grauwwitte, sterk glimmende zoutglazuur met daarop geelachtige partijen en zwarte stippen.

De uitgebeelde geestelijke heeft een baardloos gezicht met grote ogen met uitgewerkte oogleden, irissen en pupillen, een dikke lange neus en een getuite kleine mond. Zijn pij bestaat uit een bovenkleed met lange, uitlopende mouwen. Hij heeft een over de rug vallende, spitse monnikskap en een tot op de grond reikende, losjes hangende, in diepe plooiën verdeelde rok. Opgelegd zijn de hoofdbedekkingen, de brede kraag die hals en schouders bedekt, de fijne in een lange streng uitlopende gordel, en het crucifix die de geestelijke tegen de borst houdt en door zijn handen wordt omsloten.

De hoofdbedekking bestaat uit een kap die het hoofd omsluit, met daarover een platte hoed die met linten onder de kin is vastgezet. Dit platte hoofddeksel van de geestelijke moet waarschijnlijk als een kardinaalshoed worden geïnterpreteerd. De kardinaal die als nar wordt neergezet, is iconografisch zonder probleem in te passen in de beeldtaal van de reformatie. Het was zelfs een populair reformatorisch thema van spot en hoon zoals blijkt uit kardinaal/nar-voorstellingen op penningen en prenten, en ook uit steengoed drinkgerei. In een bron uit de jaren zeventig van de zestiende eeuw maakt een verontwaardigde monnik uit Montfoort melding van een aan hem getoonde spotpenning waarop een dubbelkop van een paus/duivel is weergegeven, terwijl de keerzijde een kardinaal/nar toont.²¹ Mede

41 Penning met dubbelkoppes paus/duivel en kardinaal/nar, lood, 1550-1600, Ø 3,7 cm, bodemvondst Rotterdam, part.coll., foto: M. Ydo

42 Fragmenten van twee trechterbekers, steengoed Siegburg, 1550-1575, h. 9,5 en 11,7 cm, bodemvondsten uit Siegburg en Keulen, coll. en foto: Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam (F3938 en F3939)

43 Monniksbeker van afb. 34, de stop/narrenstaf ligt voor de 'beker', coll. en foto: Stichting Kasteeltuin Culemborg

door archeologisch onderzoek kennen we diverse voorbeelden van dergelijke reformatorische spotpenningen (afb. 41). De randschriften op de penningen onderstrepen de negatieve lading van het voorgestelde. Rond de paus/duivelskop kunnen we lezen: *'ecclesia perversa tenet faciem'* ofwel 'de verkeerde kerk heeft het gezicht van de duivel', terwijl de zijde met daarop de kardinaal/nar het opschrift *'stulti aliquando sapientes'* draagt ofwel 'dwazen eens wijs'. Niet alleen op penningen, ook bij steengoed vormen dubbelkoppes de keerzijde van dezelfde medaille. Naast de eerder besproken (fragmenten van) baardman-kruiken bewaart Museum Boijmans Van Beuningen uit Rotterdam twee uit Siegburg afkomstige trechterbekers van steengoed waarop we dezelfde spotvoorstellingen terugvinden (afb. 42). Dit is de sleutel tot het ontrafelen van de betekenis van de Culemborgse monniksbeker. Want als de stop in de schertsbeker is geplaatst, zien we een op het eerste gezicht onschuldige en vroom kijkende kardinaal. Wanneer we de stop uit de kruik halen, blijkt echter het hoofd van de kardinaal onderdeel te zijn van een narrenstaf, ook wel marot of zotskolf genaamd (afb. 43). Deze narrenstaf parodieert de scepter van een koning en vormt het symbool voor de zelfingenomenheid van de nar. Het hoofd, met zijn schijnheilig naar boven gerichte blik, en de getuigenis door het crucifix van schijnbare vroomheid vormen een duidelijke verwijzing naar het hypocriete gedrag der geestelijken. Het toppunt van hoon vormt evenwel de

op de kraag van de geestelijke ingekraste spreuk (afb. 44). De gedeeltelijk door een dikke glazuurlaag bedekte tekst kon pas volledig zichtbaar worden gemaakt door infrarood warmtebeeldonderzoek bij Philips Eindhoven.²² De tekst luidt: *'ys it nyt ffeyn dat myr deyff ffozen [=furzen] al so und hilgen sein'* ofwel 'is het niet fijn dat wij (geestelijken) luid winden kunnen laten en toch voor heiligen doorgaan'. Het woord *furzen* betekent overigens niet alleen winden laten, maar het kan ook zot, fatterig en gek zijn, of in zonde leven betekenen. Hoewel het woord *ffozen* met *furzen* kan worden vertaald, kan ook aan het seksueel beladen Nederlandse woord *vozen* worden gedacht. Dat betekent verboden seksuele spelletjes spelen, hetgeen de tekst nog navranter maakt.²³ Het woord *deyff* kan ook duivel betekenen.²⁴ In dat geval kunnen we de spreuk lezen als: 'is het fijn dat wij (geestelijken) als de duivel winden kunnen laten en toch voor heiligen doorgaan.' Een verbinding tussen de kardinaal/nar- en de paus/duivel-voorstellingen ligt in dat geval voor de hand.

Samenvattend kan men zeggen dat de narrenscepter, het overbekende thema van de kardinaal/nar, het crucifix gecombineerd met de valse kwezelachtige blik van de geestelijke, en de spotspreuk onze kardinaal tot een schertsfiguur maken die zoals we in de raadsverslagen van Keulen kunnen lezen 'een smaad vormen voor het misoffer, de katholieke kerk en de geestelijke stand'.

Omdat de monniksbeker uit Siegburg afkomstig is, kunnen we aannemen dat de productie ervan in de jaren zestig of zeventig van de zestiende eeuw plaatsvond. Dit was een tijd van confessionele tolerantie. Uit die tijd stammen volgens Krüger ook de eerder besproken interimsnellen. Pas na 1572, na de afzetting van de protestantse dominee Dietrich Lüpfer door de Siegburgse abt, begon de vervolging van het reformatorische denken in de stad en de verdrijving van protestanten.²⁵

Monniksbekers

De Culemborgse beker vormt onderdeel van schertsdrinkgerei dat we kennen onder de naam 'monniksbekers'.²⁶ Feitelijk is die benaming voor dit stuk

1. 5. it. nyt. ffeyn. dat. myr. deyff. ffozen. al. so. und. hilgen. sein.

44 Monniksbeker van afbeelding 34, detail van de kraag met tekst, coll. en foto/tekening: Stichting Kasteeltuin Culemborg

onjuist. Ten eerste is onze geestelijke zoals we eerder zagen geen monnik, maar stelt de figuur een kardinaal voor. Daarnaast diende dit stuk schertsdrinkgerei niet als beker, maar deed het eerder dienst om er drank uit te schenken. Als kruik of fles vormt dit object vooral nog een unicum binnen de groep monniksbekers, doorgaans holle beeldjes waarvan de aan de monnikspij verbonden capuchon diende als drinkopening. Monniksbekers komen voor in het gebied dat thans Duitsland, Nederland en België beslaat. Recentelijk is in het Duitse Rostock een exemplaar opgegraven dat door de opgravers wordt gedateerd in de (late) vijftiende eeuw.²⁷ Deze beker, die een monnik voorstelt die de mis leest, kwam tevoorschijn uit een beerput van een voornaam stadshuis. Naast de spotbeker bevatte deze put ook exclusief glaswerk en uit Spanje geïmporteerde majolica. Ook uit de bodem van Luik kennen we een dergelijke vroege monniksbeker.²⁸ Omdat het vaak nauwelijks mogelijk is om archeologische vondsten op grond

45 Atelier van Jeroen Bosch, 'Laatste Oordeel', ca. 1486, Groeningemuseum Brugge

van hun vondstcontext zeer nauwkeurig te dateren, is voor zowel de beker uit Rostock als de beker uit Luik een vroeg-zeftiende-eeuwse datering niet geheel uit te sluiten. Maar het is vrijwel zeker dat beide bekers stammen uit het tijdvak vóór 1517, het jaar waarin Maarten Luther zijn 95 stellingen op de deur van de slotkerk van Wittenberg spijkerde. De oudste monniksbekers zijn dus te plaatsen vóór

het feitelijke begin van de reformatie. Het snelle succes van deze door Luther in gang gezette beweging vormt net als de bekers een bewijs dat er al iets smeulde. Zo was er al veel langer kritiek op de levenswandel van de vertegenwoordigers van de rooms-katholieke kerk. Voorbeeld hiervan zijn de talloze geestelijken die in de vermaarde 'Goddelijke Komodie' van Dante Alighieri (1265-1321) voor hun al te aardse levenswandel moeten boeten in de diepste krochten van de hel. Ook Jeroen Bosch (ca. 1450-1516) en zijn navolgers beeldden in hun helletaferelen veel van dergelijke lieden als zondaars af. Het Brugse 'Laatste Oordeel'-triptiek, dat waarschijnlijk in het atelier van Bosch ontstond, is hiervan een mooi voorbeeld (afb. 45). Centraal op het middenpaneel van dit werk zien we een grote groep voor hun zonden gestrafte stervelingen. Ook een onkuisse monnik en non ontlopen hun straf niet. Als bestraffing voor hun losbandige aardse bestaan zijn beide zondaars geplaatst in een enorme ketel (afb. 46). Het door Bosch verbeelde thema van de onkuisheid van kloosterlingen blijkt ook het onderwerp van enkele vroege steengoed monniksbekers te zijn. In zowel Dordrecht als Eindhoven kwamen fragmenten van twee van dergelijke

46 Atelier van Jeroen Bosch, 'Laatste Oordeel', ca. 1486, detail – 'onkuisse monnik en non in de hel', Groeningemuseum Brugge

47 Fragmenten van twee monniksbekers, steengoed Keulen, 1500-1550, bodemvondsten Eindhoven en Dordrecht, coll. en foto: Stadsarcheologische Dienst van de gemeente Eindhoven en RACM Amersfoort

vrijwel identieke vroegzestiende-eeuwse bekers tevoorschijn (afb. 47). Deze in Keulen vervaardigde steengoed drinkbekers hebben het uiterlijk van een staande monnik die een naakte vrouw in zijn armen sluit. Dat de metgezel van de monnik niet zomaar een willekeurige vrouw is, bewijst haar nog fragmentarisch aanwezige hoofdbedekking. Ook de vrouw is een vertegenwoordigster van Rome. De motivatie voor de onkuisheid van de non spreekt uit de hand die ze in de geldtas van de monnik steekt: een directe verwijzing naar de 'gekochte liefde'.²⁹ Een verwante spotbeker van Duits loodglazuur aardewerk toont ons hoe deze voorwerpen er in volledige toestand moeten hebben uitgezien (afb. 48). In de loop van de zestiende eeuw verhardden de standpunten tussen katholieken en protestanten zich. Dit komt onder meer tot uitdrukking in de toenemende populariteit van monniksbekers, maar blijkt ook uit andere reformatorische uitingen in de materiële cultuur. De eerder besproken scherven van met name steengoed drinkgerei bewijzen dat deze vorm van spot niet tot penningen beperkt bleef. De marot van de Culemborgse beker vormt evenmin een uniek gegeven binnen het schertsdrinkgerei. Een in Vlissingen gevonden fragment van een monniksbeker van Duits loodglazuur aardewerk toont een monnik die is weergegeven als een neuspeuterende zot (afb. 49). Om zijn dwaasheid te benadrukken heeft deze geestelijke een marot in zijn hand.

Hoewel de Culemborgse beker heden ten dage een unicum is, moeten er destijds meerdere exemplaren van hebben bestaan. Een mooi bewijs voor de seriematige productie van dit soort steengoed

48 Monniksbeker, witbakkend aardewerk met loodglazuur, Duitsland, 1500-1550, h. 14,4 cm, bodemvondst Visqard, coll. en foto: Kestner Museum Hannover

49 Fragment van monniksbeker, witbakkend aardewerk met loodglazuur, Duitsland, 1500-1550, h. 10 cm, bodemvondst Vlissingen, coll. en foto: Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam (F9030)

50 Fragment van monniksbeker, steengoed Siegburg, bodemvondst Dordrecht, 1550-1600, h. 9,5 cm, coll. en foto: RACM Amersfoort (DDT 82 – 40-715)

schertsdrinkgerei vormen de eerder genoemde Keulse bekers uit Dordrecht en Eindhoven. Uit historische bronnen was reeds bekend dat ook in Siegburg monniksbekers moeten zijn vervaardigd.³⁰ Een eveneens in Dordrecht gevonden fragment van zo'n beker (afb. 50) en het Culemborgse exemplaar zijn thans de enige voorbeelden die nog resten van deze Siegburgse spotbekers. Naast bekers in steengoed zijn zowel in Duitsland als in Nederland ook bekers vervaardigd in

loodglazuur aardewerk. Dit aardewerk werd op grote schaal door lokale pottenbakkers gebakken bij een veel lagere temperatuur dan steengoed. Omdat het baksel hierdoor veel poreuzer is, bracht men een laag loodglazuur aan om de producten waterdicht te maken. Ook bij het loodglazuur aardewerk kunnen we ervan uitgaan dat monniksbekers in serie zijn vervaardigd. Een mooi voorbeeld vormt een handelsvoorraad aardewerk van omstreeks 1605, waaronder ook

51 Drie monniksbekers en twee spaarhanen afkomstig uit een scheepswrak dat in de jaren dertig is gevonden in de IJpolder (Amsterdam), onderdeel van een handelsvoorraad aardewerk met loodglazuur, Nederland (Delft?), ca. 1605, diverse part.coll., foto: Veilinghuis Christie's Amsterdam

52 Fragment monniksbeker, aardewerk met loodglazuur, Nederland (Delft?), ca. 1605, h. 8 cm, bodemvondst Enkhuizen, coll. Provinciaal Depot Bodemvondsten Noord-Holland, Wormerveer, foto: Marlon Hoppel - ADC ArcheoProjecten Amersfoort

53 Fragment monniksbeker, majolica, Nederland of Duitsland, ca. 1600, bodemvondst Vlissingen, coll. en foto: A. Vrij

54 Monniksbeker, Heinrich Jonas, Neurenberg, ca. 1600, zilver (deels verguld), h. 31 cm, in: Cämmerer, Neesen en Panter 1995

een partij monniksbekers (afb. 51). Het betreft een scheepslading die in de jaren dertig van de twintigste eeuw gevonden is in de Amsterdamse Petroleumhaven, toen men bij de aanleg van een sloot op een scheepswrak stootte.³¹ Door het jaartal 1605 op het voetstuk van drie van de bekens is het jaar waarin het schip is vergaan bij benadering bekend. De bekens, die bedelmonniken, priesters en begijnen voorstellen, zijn in mallen gedrukt en vrij grof afgewerkt. Het moeten destijds tamelijk goedkope producten zijn geweest die een vrij grote verspreiding hebben gehad. Zowel in Delft als in Enkhuizen zijn scherven van bekens gevonden die in dezelfde mallen zijn gedrukt als de in de Amsterdamse haven gevonden bekens (afb. 52).³² Deze vondsten en de andere inmiddels bekende bekens van rond 1600 bewijzen dat de monniksbeker in deze periode een populair item moet zijn geweest dat een wijde verspreiding kende onder brede lagen van de toenmalige samenleving. Naast de goedkope aardewerken monniksbekers vinden we zowel in Nederland als Duitsland ook exemplaren die tot de duurdere aardewerksoorten moeten worden gerekend. Zo zijn uit zowel Rotterdam als Vlissingen fragmenten van majolica monniksbekers bekend (afb. 53).³³ In een Duitse collectie bleef

55 Fragment monniksbeker, aardewerk met loodglazuur, Nederland, ca. 1600, bodemvondst Den Haag, part.coll., foto: Stadsarcheologische Dienst van de gemeente Den Haag

zelfs een zilveren exemplaar van rond 1600 bewaard (afb. 54).³⁴ Wat deze in Neurenberg vervaardigde beker helemaal bijzonder maakt, is dat hij is voorzien van een ijzeren opwindmechaniek. Een op de beker aangebrachte tekst onthult in cryptische bewoordingen de bedoeling van deze schertsbeker:

*Ich armer Ordensmann, hab eine harte Buss
der ich hart tragen u. streng leitten muss
zur mötten in dem Kloster mein,
alle Ordensbrüder die ghörn herein.
Wie ist das ein harter Orden,
warum bin ich ein Barfüssermönch worden!
der oft muss fasten u. leiten nach Sitt,
lieber Herr es ist mein freundlich Bitt
An Euch ihr wollet bald B'scheidt than
und mich nit lassen lang vor Euch stahn.
Wolt B'scheidt thun gschwind und behend
Eh das Möttenleitten nimmst ein Endt.
Sonst sind ihr in der Straff allein
und schenkt Euch den Küttrauf u. Butt mit
Wasser ein
Die müsst ihr zur Straff austrinken auf
vertrauen
und der Mötte noch einmal zuschauen.*

ofwel:

Ik arme kloosterling heb een zware last die ik moet dragen en nauwgezet moet opvolgen bij de mis in mijn klooster, waar alle kloosterlingen bij aanwezig moeten zijn. Wat is dat toch voor strenge orde, waarom ben ik een franciscaner monnik geworden, die vaak volgens de orderegel moet vasten en lijden. Beste man [de zilveren monnik richt zich tot de drinker] het is mijn vriendelijk verzoek aan u, u zou graag spoedig uit mij drinken en mij niet lang voor u laten staan. Drinkt snel en gauw voordat het brevierklokje luidt [door het aflopen van het uurwerk]. Anders zult u worden gestraft doordat het vat u zal overgieten met water. Deze [beker] moet u dan voor straf uitdrinken in het volste vertrouwen en de mis nog eenmaal bijwonen.

De bedoeling is duidelijk, voor de disgenoten verzorgt onze monnik een

vrolijke avond met zowel drank als een speels element. Wie er binnen de tijd dat het uurwerk loopt niet in slaagt de beker op de rug van de monnik leeg te drinken, haalt een nat pak. In de kan die de monnik draagt, bevindt zich water dat bij het aflopen van het opwindmechaniek in de kraag van de drinker wordt gegoten. Het belletje van de bedelmonnik zorgt ervoor dat iedereen weet wanneer het zover is.

Alsof de straf van het water niet genoeg is, moet de drinker de 'ceremonie' net zolang herhalen tot het hem lukt de beker leeg te drinken binnen de tijd die hem gegeven is. De inscriptie op de monnik heeft daarnaast nog een andere boodschap. Door zijn zelfbeklag en de connotatie met drankgebruik wordt ook de spot gedreven met de katholieke geestelijkheid. Het speelse element van deze beker is voor schertsdrinkgerei een zeldzame toevoeging. Toch bewijst een fragment van een monniksbeker uit de bodem van Den Haag dat ook bij de allereenvoudigste exemplaren dit spelelement aanwezig kon zijn (afb. 55). De Haagse beker toont een ontblote monnik. Wanneer men de beker volschenkt, moet men de vinger op het geslachtsdeel van de monnik houden. Door de vinger opzij te schuiven, gaat de monnik drank plassen. Het was waarschijnlijk de grap disgenoten te verrassen. Door de beker voor het gezicht van degene die naast je zat te brengen en tijdig de vinger opzij te schuiven, plaste de monnik in diens gezicht. Daarnaast kon men uit de beker drinken door de monnik in de mond te laten plassen. Dit alles waarschijnlijk tot grote hilariteit van de aanwezige gasten, en ten koste van de katholieke geestelijkheid.

De tekst in de kraag van onze 'schijnheilige' uit Culemborg en de knotsvormige stop laten geen enkele twijfel bestaan over de betekenis ervan. Door middel van zijn 'monniksbeker' dreef graaf Floris samen met zijn gasten de spot met de gehate katholieke geestelijkheid. Ze kozen hiermee openlijk de kant van de nieuwe gereformeerde godsdienst in onze gewesten en bevestigden zo al drinkend en grappend hun verbondenheid met de andere aanwezige disgenoten. Uit historische bronnen kunnen we trouwens

afleiden dat de Nederlandse edelen wat betreft hun drankgebruik een reputatie hadden.³⁵ Ook de graaf van Culemborg liet zich hierbij niet onbetuigd. Bij een drinkgelag in januari 1565 te Brussel leidden de godsdienstige spanningen tot een woordenwisseling en zelfs bijna tot een handgemeen tussen de aartsbisschop van Kamerijk en de aangeschoten Brederode. Het was Floris die de aartsbisschop met een spottende opmerking uit zijn tent had gelokt en zo de aanleiding tot het incident vormde. Het is overigens niet ondenkbaar dat Floris bewust heeft gekozen voor een monniksbeker in de vorm van een kardinaalsfiguur. Wellicht associeerden Floris en zijn gasten hun schertsbeker met de gehate kardinaal Antoine Perrenot de Granvelle (1517-1586) die Margaretha van Parma van 1559 tot zijn vertrek in 1564 adviseerde. Floris en zijn vrienden kenden deze invloedrijke geestelijke persoonlijk en zijn verheffing in 1561 tot kardinaal was ze een doorn in het oog.³⁶

De spotbeker kan zo, naast een bespotting van de katholieke geestelijkheid, tegelijk ook een meer politiek statement zijn geweest. Het is namelijk zonder meer duidelijk dat de godsdiensttwisten in de Lage Landen gepaard gingen met een strijd om de macht over deze gebieden tussen Philips II (1527-1598) en zijn gezagsdragers enerzijds en de lokale adel aan de andere zijde.³⁷

Niet alleen in het slot van Culemborg maar ook in andere kastelen is wel eens een toast uitgebracht met een monniksbeker. Zo werd bij de ruïne van het Noord-Hollandse kasteel Brederode een beker opgegraven die een monnik voorstelt die met een kan een glas volschenkt (afb. 56).³⁸ Of deze beker ooit het eigendom was van dezelfde Hendrik van Brederode met wie Floris van Pallandt bevriend was, is niet bekend. Over de vondstomstandigheden en dus ook over de datering van dit stuk tasten we in het duister. Typologisch kan de beker evenwel in de latere zestiende eeuw worden geplaatst. Hoewel het in het Kennemerland gelegen kasteel het stamslot van de familie Brederode was, vormde Vianen in de zestiende eeuw hun belangrijkste residentie. Het kasteel

56 Fragment monniksbeker, witbakkend aardewerk met loodglazuur, 1550-1600, bodemvondst ruïne van kasteel Brederode, coll. en foto: Provinciaal Depot Bodemvondsten Noord-Holland Wormerveer (Martin Veen)

Brederode was toevertrouwd aan een slotvoogd en Hendrik zal het kasteel alleen bij gelegenheid hebben bezocht.

Conclusie

De Culemborgse schertsbeker is een mooi voorbeeld van materiële cultuur met een specifiek maatschappelijke context. Het voorwerp had naast een gebruiksfunctie als drinkgerei ook een groepsafbakenende betekenis. Door te drinken uit dit soort bekers kon aan de gasten worden getoond tot welke gezindte men behoorde. Tevens werd door de gebruikers 'al drinkend en klinkend' een onderlinge band bevestigd. Daarnaast is natuurlijk het humoristische karakter van de bekers van groot belang geweest. De groep monniksbekers toont ook het verloop van de reformatie in onze streken. De oudste bekers werden als min of meer goedmoedige spot op de geestelijkheid gebruikt, waarschijnlijk door serieuze katholieken. Met de toenemende spanningen tussen de gevestigde katholieke geestelijkheid en de wereldlijke gezagsdragers van die dagen enerzijds en de steeds groter wordende groep 'afvalligen' aan de andere kant, kregen de

57 Fragment
baardmankruik met
portretbuste van
Philips II, steengoed
Frechen, 1580-
1600, bodemvondst
Edam, coll. Museum
Boijmans Van
Beuningen Rotterdam
(F10510) foto:
Marlon Hoppel - ADC
ArcheoProjecten
Amersfoort

58 Bord, majolica
Antwerpen, mei
1570, Ø 40,5 cm,
coll. en foto: Museum
Boijmans Van
Beuningen Rotterdam
(A3429)

bekers meer en meer een politieke lading. Juist in de begindagen van de Opstand in onze gewesten moet een dergelijk stuk drinkgerei een gevaarlijk bezit geweest zijn. Het is uit deze periode dat onze beker stamt. Overigens is er naast de duidelijk politiek getinte stukken die in deze bijdrage centraal staan ook steengoed vervaardigd met een meer belerende reformatorische boodschap.³⁹

Een in Oldenzaal onderzochte afvalput van een aan de plaatselijke Plechelmuskerk gelieerde geestelijke illustreert dat ook de katholieke fractie zich in die periode niet onbetuigd liet. Door drinkgerei aan te schaffen met daarop het wapen van Filips II en 'zijn' Habsburgse adelaar gaven ook zij blijk van hun steun in het conflict tussen beide geloofsgroepen.⁴⁰ Elders in ons land kochten mensen steengoed waarop de beeltenis van Filips II prijkte (afb. 57).⁴¹ Dat echter niet iedereen openlijk partij koos illustreert een fraai in Antwerpen vervaardigd majolica bord dat zich thans in de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen bevindt. De op dit bord aangebrachte tekst *'Tis beter geswegen dan van spreken hinder gecregen 1570 in mai'* (afb. 58) bewijst dat sommige mensen zich in deze spannende tijden liever op de vlakte hielden. Dat het dagelijkse leven ondanks alle spanningen ook gewoon zijn beloop had, wordt door sommige vondsten soms wel erg tastbaar. Zo vonden Rotterdamse archeologen tijdens een opgraving in deze stad de uit 1572 daterende koperen trouwring van Jan Ariaeszoon en Anna Boenendochter (afb. 59). Ze stapten in het huwelijksbootje in het jaar dat Rotterdam werd ingenomen door Spaanse soldaten onder leiding van Maximilien de Henin (1542-1578), graaf van Bossu. Een gebeurtenis die met het nodige bloedvergieten gepaard ging. Over hoe het de beide echtelieden in hun verdere leven in deze roerige tijden is vergaan, zwijgen de bronnen.

59 Trouwring, messing, 1572, bodemvondst Rotterdam, coll. en foto/tekening: BOOR Rotterdam

60 Baardmankruik, steengoed Keulen, 1500-1525, h. 19 cm, coll. Stadsarcheologische Dienst van de gemeente Deventer (233-518), foto: Binnendijk Visuele Communicatie

De maagd en de wildeman

Een baardmankruik uit Deventer en zijn cultuurhistorische context

Sebastiaan Ostkamp

Tijdens de opgraving die de stadsarcheologische dienst van Deventer in de zomer van 2003 uitvoerde aan de Smedenstraat, zijn onder meer enkele beerputten onderzocht. De inhoud van een van deze putten bleek te bestaan uit een beerlaag met daarin het voor deze vondstcontexten zo gebruikelijke huishoudelijke afval, zoals botten, zaden, pitten en fragmenten van aardewerk.¹ Op basis van deze vondsten kon de inhoud van de put gedateerd worden in de late veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw. Nadat de beerput in de late zestiende eeuw in onbruik

was geraakt, moet deze gedeeltelijk zijn opgeschoond. Vervolgens is de put met zand, puin en afval dichtgegooid. Het is waarschijnlijk dat de scherven van glas en aardewerk uit deze dempingslaag afkomstig zijn uit de op dat moment verwijderde beerlaag. De organische component van de vulling kon dienen als mest op de akkers buiten de stad, terwijl de scherven hiervoor onbruikbaar waren. Ze zijn, vermengd met zand en puin, in de put teruggegooid. De vondsten uit deze laag dateren vanaf het midden van de vijftiende tot in de late zestiende eeuw en sluiten voor wat betreft hun datering

61 Baardmankruik, steengoed Keulen, 1525-1550, h. 18,5 cm, coll. en foto: Rijksmuseum Amsterdam (BK-NM-10065)

dus mooi aan op die van de vondsten uit de beerlaag. De aanwezige fragmenten van vroegzestiende-eeuws glaswerk en majolica wijzen op een meer dan gemiddelde welstand van de vroegere eigenaren van de vondsten. Het mag een wonder heten dat uit de dempingslaag naast scherven ook een geheel ongeschonden baardmankruik tevoorschijn kwam (afb. 60). Nu is de vondst van zo'n kruik op zichzelf niet echt bijzonder, hoewel een geheel intact exemplaar ook weer niet iedere dag wordt gevonden. De hier gevonden baardmankruik valt echter op door zijn afwijkende versiering. Door een vergelijking van deze versiering met eigentijdse iconografische bronnen en ander steengoed dat min of meer gelijktijdig vervaardigd is, bleek het mogelijk om het historische verhaal achter de baardman te ontrafelen.

De baardmankruik

De rijkversierde kruik behoort tot het steengoed met zoutglazuur dat gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw in zowel Keulen als in het daar nabij gelegen Frechen vervaardigd is. De versiering op dit type steengoed bestaat uit ranken: hoofdzakelijk rozen- en eikenrankes (afb. 61). De productie van het op deze wijze versierde steengoed moet kort na 1500 op gang gekomen zijn.² De combinatie van baardmanmaskers en eiken- en rozenrankes is waarschijnlijk één van de oudste motieven binnen dit genre. Kannen uit de vroegste periode hebben doorgaans een relatief klein formaat en een korte, smalle hals. De overgang van de hals naar de schouder verloopt vloeiend. Bij latere exemplaren is deze overgang met een ribbel afgezet (afb. 61).³ In de periode tussen 1520 en 1540 bereikte het versieren van steengoed kannen met baardmanmaskers en ranken een hoogtepunt.

De in Deventer opgegraven kan heeft een vloeiende overgang van hals naar schouder. Op grond van dit typologische kenmerk moet deze kan in de eerste decennia van de zestiende eeuw gedateerd worden. De versiering op de kan bestaat uit los aangebrachte appliques (afb. 62). Alle blaadjes, takjes en vruch-

ten zijn evenals de mens- en dierfiguren afzonderlijk van elkaar op de kan geplakt. De gebruikte decoratiemotieven zijn om diverse redenen bijzonder. Ook de afwijkende appliques – het primitieve baardmanmasker en de atypische ranken – wijzen waarschijnlijk op een vroege datering. Zoals we eerder zagen hebben de overige vondsten uit de beerput een dermate ruime datering dat deze niet bijdragen tot het aanscherpen van de datering van de baardmankruik.⁴

Het baardmanmasker

Het relatief kleine formaat van het baardmanmasker dat op de hals is aangebracht, kan geïnterpreteerd worden als een vroeg kenmerk (afb. 62).⁵ Hoewel dit soort kleine baardmanmaskers zeker geen zeldzaamheid is, ontbreken parallellen voor onze baardman volledig. Het gezichtsmasker op onze kan is namelijk geheel anders afgewerkt dan gebruikelijk. Zonder uitzondering zijn de bebaarde koppen op dit type kruik als applique in een matrijs gedrukt en vervolgens op de potwand geplakt (afb. 61).⁶ Dit geschiedde ook bij deze kan. Wat echter totaal anders is, zijn de ogen, de neus, de mond en de oren. Deze zijn uit losse stukjes klei op de applique geboetseerd, waarna de pupillen, neusgaten, mond en oropeningen met een puntig voorwerp geaccentueerd zijn. Een los stukje klei dat tijdens deze handeling naast de kop bleef plakken, bakte aan de kan vast en bevindt zich tot op de dag van vandaag als een litteken direct naast de bolle, rechter wang. Het op primitieve wijze afgewerkte gezichtsmasker doet sterk denken aan de zogenaamde 'puntneusbaardmankruiken' (afb. 15). Kannen met dit type versiering zijn vanaf de late vijftiende eeuw vervaardigd. Ze zijn vooral geproduceerd in Aken en Raeren.⁷ Mogelijk vormden de primitieve gezichtsmaskers een inspiratiebron voor de latere baardmankruiken uit Keulen en Frechen. Overigens zijn puntneusbaardmannen niet alleen in Aken en Raeren gemaakt. Ze zijn op beperkte schaal ook vervaardigd in de regio Keulen/Frechen. Zo kwam een in Keuls hafner-aardewerk uitgevoerde kopie van zo'n steengoed kan tevoorschijn uit de slotgracht van het nabij Alkmaar gelegen en in 1517 verwoeste

kasteel de Nieuwburg (afb. 63). Ook in Keulen is een dergelijk voorwerp gevonden.⁸ Daarnaast bevindt zich in een particuliere collectie een puntneusbaardman van omstreeks 1500 die als productieafval in Frechen opgegraven is (afb. 64). De decoratie op deze kan wijkt overigens wel af van alle tot nog toe opgegraven puntneuzen. De muzikant die op deze kruik is uitgebeeld, stelt namelijk niet de gebruikelijke doedelzakspeler voor (afb. 65). In plaats daarvan heeft de Frechense pottenbakker een hoornblazer weergegeven. Dat de verschillende pottenbakkerscentra elkaar over en weer sterk beïnvloedden, wordt trouwens door diverse stukken geïllustreerd. Zo is op een vroege Keulse

steengoed kan met rankenversiering uit de collectie van het Keulse Stadtmuseum een doedelzakspelende nar aangebracht (afb. 66). Deze voorstelling is zonder meer geïnspireerd op de doedelzakspelers die we op de in Aken vervaardigde 'puntneuzen' tegenkomen. Daarnaast zijn in Raeren weer kannen vervaardigd die voorzien zijn van de voor Keulen zo karakteristieke rankenversiering.⁹

De mens- en dierfiguren

Dat de Deventer baardman een hybride tussenvorm is tussen de vroegere puntneusbaardmannen en de latere baardmankruiken is niet de enige aanwijzing voor de vroege datering

62 Baardmankruik van afb. 60, foto's: Binnendijk Visuele Communicatie

63 Puntneusbaardmankruik, hafner aardewerk met loodglazuur, Keulen, vóór 1517, h. 27,5 cm, bodemvondst kasteel de Nieuwburg (Alkmaar), coll. en foto: Gemeente Alkmaar, Dienst SOB, afdeling Monumentenzorg en Archeologie (76N BG60 AX)

→ **64** Puntneusbaardmankruik, steengoed Frechen, ca. 1500, bodemvondst Frechen (misbaksel), part.coll.

van dit stuk. Naast de rankenversiering en het baardmanmasker vinden we op de kan enkele appliques die mens- en dierfiguren voorstellen. Juist onder het gezichtsmasker is een door twee engelen geflankeerde Maria met Kind afgebeeld. Onderaan de kan zijn een leeuw en een hert aangebracht. Ook hiervoor ontbreken directe parallellen. De losse appliques zijn verwant aan steengoed decoraties die we vooral uit de vijftiende eeuw kennen. Zo zijn in Siegburg talloze trechterbekers geproduceerd met

appliques die de Heilige Maagd met het Christuskind voorstellen (afb. 67). Ook in de regio Langerwehe / Aken / Raeren zijn in de vijftiende eeuw kannen met dit soort appliques versierd, hoewel deze stukken veel zeldzamer zijn (afb. 68). Voor de dierappliques zijn nagenoeg geen parallellen te vinden.¹⁰

De rankendecoratie

De rankendecoratie wijkt eveneens totaal af van de ranken die we normaliter tegenkomen op steengoed uit Keulen en Frechen. Over de gehele buik van de kan zijn ranken aangebracht waarvan eigenlijk alleen de krullende takken vergelijkbaar zijn met het gangbare rozen- en eikenloof. De bladeren en de aan het uiteinde van elke tak aangebrachte vruchten of peulen zijn geheel anders. Het bladmotief lijkt op het eerste gezicht te stammen uit de familie van de *Cucurbitaceae* (komkommer ofwel *cucumis sativus*).¹¹ De vrucht is daarentegen eerder verwant aan de paprika (*capsicum annuum*). Zo lijkt het er dus op dat de rankendecoratie is samengesteld uit verschillende plantensoorten en dus op fantasie berust. Gesteld dat de duidingen van beide soorten juist zijn, dan is de eerste soort (*cucumis sativus*) oorspronkelijk afkomstig uit Afrika en Zuid-Amerika, terwijl de tweede familie (*capsicum annuum*) uit Midden- en Zuid-Amerika stamt. In dat geval waren beide gekozen planten-

65 Puntneusbaardmankruiken, steengoed Aken, bodemvondsten Dordrecht, 1475-1500, part.coll.

66 Kan met doedelzakspelende nar, steengoed Keulen, 1500-1525, coll. en foto: Keulen Stadtmuseum (KGM 1971/316)

soorten destijds erg exotisch. Tevens zou het betekenen dat de baardman moet stammen van na Columbus' ontdekking van Amerika, dus grofweg na 1500, maar tegelijk ook dat de in de Nieuwe Wereld aangetroffen plantensoorten erg snel in de populaire cultuur zijn doorgedrongen. De rankendecors passen nog geheel in de traditie van de late gotiek. Diverse kunstenaars vervaardigden prenten die als voorbeeld dienden voor het versieren van allerlei soorten ambachtswerk, zoals boekbanden, meubels, zilverwerk en ga zo maar door. Zo maakte de Duitse graficus Anton Woensam (na 1500-1541?) de prenten met rozen- en eikenloof die mogelijk hebben gediend als voorbeeld voor het uit Keulen en Frechen afkomstige steengoed met eiken- en rozenloof.¹² De ranken van de Deventer baardman zullen waarschijnlijk aan soortgelijke prenten ontleend zijn. De maker hiervan is vooralsnog niet bekend.

De 'Boom van Jesse'

De ranken op het steengoed uit Keulen en Frechen zijn doorgaans vooral als los decoratief element gebruikt. Een tak of stronk onder het baardmanmasker suggereert meestal wel een boom of een struik van waaruit de ranken ontspruiten (afb. 61). Slechts in een enkel geval is dit idee verder uitgewerkt. Een van de schaarse voorbeelden is het in Hoorn opgegraven fragment van een bolle kan met een korte cilindrische hals, nu in de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam (afb. 69). Op deze kan bevindt zich recht tegenover het oor een boom waaruit de rozenranken op de kan

67 Trechterbeker met appliques van Maria met Kind, steengoed Siegburg, 1375-1425, bodemvondst Venlo, coll. Noord-Limburgs Museum Venlo, foto: Marlon Hoppel - ADC ArcheoProjecten Amersfoort

68 Kan met appliques, o.a. Maria met Kind, steengoed regio Langerwehe / Aken / Raeren, 1400-1450, bodemvondst Middelburg, h. 15 cm, part.coll., foto: Marlon Hoppel - ADC ArcheoProjecten Amersfoort

groeien. In de kruin van de boom zien we een vogelnest met daarin een pelikaan die zich in de borst pikt om zijn jongen met zijn bloed te voeden (afb. 70). Deze voorstelling symboliseert de kruisdood van Christus, die de zondige mens door het offer van Zijn bloed de kans op verlossing heeft geschonken.

De ranken op de Deventer baardman

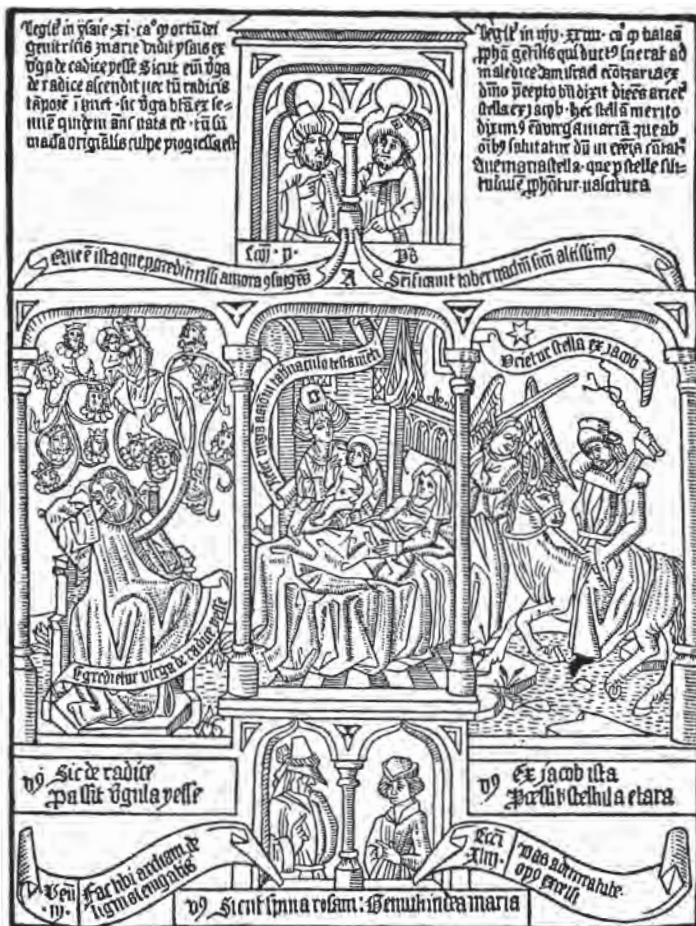
69 Fragment kan, steengoed Keulen, 1525-1550, bodenvondst Hoorn, coll. en foto: Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam (F9350)

lijken eveneens een boom voor te stellen. De Heilige Maagd vormt de bekroning van deze boom. Het is waarschijnlijk dat de afbeelding verwijst naar of geïnspireerd is op de 'Boom van Jesse', symbool voor de stamboom van Christus.¹³ De boom van Jesse waar de ranken op deze kruik aan ontleend lijken te zijn,

70 Fragment van kan van afb. 69, met 'pelikaan die zich in de borst pikt', foto: Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam (F9350)

71 Houtsnede uit 'Biblia Pauperum', Nederlanden, vijftiende eeuw

zouden een verwijzing kunnen zijn naar de annunciatie, de aankondiging van Christus' geboorte. Iconografisch wordt het thema van de Boom van Jesse verbeeld door Jesse, de vader van de oudtestamentische koning David, uit wiens lichaam een boom groeit met daaraan als loten aan de stam de koningen van het Oude Testament.¹⁴ In de prentkunst is Maria met het Christuskind, als bekroning van de stamboom, vaak bovenaan deze boom afgebeeld. Een mooi voorbeeld van dit iconografische thema is een vijftiende-eeuwse houtsnede uit de *Biblia Pauperum* ofwel de armenbijbel (afb. 71).¹⁵ Centraal op deze houtsnede zien we de geboorte van Maria, met links daarvan een tronende Jesse uit wiens lichaam de boom groeit. Dit element lijkt ook op onze baardmankruik te zijn weergegeven. Een in Zaltbommel opgegraven vroegzestiende-eeuwse beker uit Keulen (afb. 72) illustreert dat dit thema zeker ook als decoratiemotief op steengoed gebruikt is. Centraal op deze beker zien we een liggende Jesse met de uit zijn lichaam groeiende boom met koningen. Dat dit voorbeeld niet het enige stuk steengoed met de 'Boom van Jesse' uit deze productieregio is, bewijzen een trechterbeker in de collectie van het Kunstgewerbemuseum in Keulen, een

72 Beker met 'Boom van Jesse', steengoed Keulen, 1500-1550, h. 15 cm, bodemvondst Zaltbommel, coll. Museum Maarten van Rossum Zaltbommel, foto: Marlon Hoppel - ADC ArcheoProjecten Amersfoort

kleine baardman in het Museum für Kunsthandwerk Frankfurt am Main (afb. 73) en een grote baardman met eikenranken uit het Victoria & Albert Museum in Londen.¹⁶ Opvallend is dat zowel de trechterbeker als de kleine baardman uit Frankfurt ranken hebben waarvan de bladeren verwantschap vertonen met die van de Deventer baardman.

Eva moeder van de zonde, Maria moeder van de verlossing

De centraal op de kan aangebrachte voorstelling van de Maagd Maria met het Christuskind sluit naadloos aan op de laatmiddeleeuwse traditie om gebruiksvoorwerpen te decoreren met de verschillende verhalen uit het leven en lijden van Christus. Dat Christus' lijden zo'n centrale rol speelt in de belevingswereld van die dagen is ingegeven door de kans op verlossing die Hij de zondige mens door Zijn lijdensdood heeft geboden. Het rijkversierde steengoed zoals dat in Keulen en Frechen werd vervaardigd, leende zich bij uitstek om te worden opgesmukt met dit soort vaak aan eigentijdse prenten ontleende beelden.¹⁷ Zo zagen we reeds de kan met daarop de pelikaan die zich in de borst pikt om zijn jongen met zijn bloed te voeden (afb. 70). Daarnaast bestaan er bijvoorbeeld kannen waarop de *Vera Icon* ofwel het ware gelaat van Christus wordt getoond (afb. 74).¹⁸ Dit is de afdruk die het gezicht van Christus zou hebben achtergelaten

op de doek waarmee de heilige Veronica zijn bebloede en bezwete gelaat tijdens de kruisgang had schoongedept. De doek zelf bleef volgens overlevering bewaard en werd in Rome als relik vereerd. Ook van de andere passiewerktuigen werden destijds op tal van plaatsen voorbeelden bewaard en vereerd. Deze passiewerktuigen – zoals het kruis, de nagels, de gesel, de 30 zilverlingen als beloning voor Judas' verraad en ga zo maar door – vormden eveneens een populair decoratiemotief op tal van huisraad, zo

73 Baardmankruik met 'Boom van Jesse', steengoed Keulen, 1525-1550, h. 18,5 cm, coll. en foto: Museum für Kunsthandwerk Frankfurt am Main (3628/1124)

74 Fragment kan met 'Vera Icon', detail, steengoed Keulen, 1525-1550, bodemvondst Amsterdam, coll. Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam, foto: C. Prins

75 Beker met 'passiewerktuigen', steengoed Keulen, 1525-1550, h. 9 cm, bodemvondst Eindhoven, part.coll., foto: Stadsarcheologische Dienst van de gemeente Eindhoven

76 Snelle met 'drie heilige maagden', steengoed Keulen, 1525-1550, h. 15 cm, bodemvondst Amsterdam, coll. en foto: Stadsarcheologische Dienst van de gemeente Amsterdam (Wiard Krook)

ook op Rijnlands steengoed (afb. 75). In de rooms-katholieke traditie vervulde Maria als Moeder Gods een bemiddelende rol tussen de gelovige mens en Christus. Door bemiddeling van Zijn moeder trachtte men Christus gunstig te stemmen. Hij was het immers die zou oordelen over hun zielenheil. Daarnaast vormde de Heilige Maagd door haar vrome levenswandel een voorbeeldfunctie voor de kuis huisvrouw. Ze werd daarbij vergezeld door andere maagden, zoals Barbara en Catharina. Hoewel het hoogtepunt van de verering van deze heiligen in onze streken in de veertiende en vijftiende eeuw moet worden gezocht, waren beiden ook in de vroege zestiende eeuw nog erg populair. We komen deze heiligen eveneens tegen op het Rijnlandse steengoed uit deze periode. Een mooi voorbeeld vormt een in Amsterdam opgegraven snelle uit het midden van de zestiende eeuw, waarop de drie heilige maagden ten voeten uit zijn afgebeeld (afb. 76).¹⁹

De heilige maagden vervulden zoals gezegd een voorbeeldrol voor de huisvrouw. Er bestond in dit tijdvak echter nog een andere beproefde methode om de mens te laten zien wat er van hem verwacht werd. Door afkeurenswaardig gedrag te presenteren als navolgenswaardig of door mensen juist te confronteren met een antibeeld, werd de kracht van het positieve benadrukt en versterkt.²⁰ Een fraaie illustratie van deze gedachte is te vinden in het beroemde getijdenboek van Catharina van Kleef. Op de miniatuur die de zaterdagse getijden vergezelt, zien we een beeldvariant op het gebruikelijke thema van de zondeval (afb. 77). Links van de boom neemt een naakte Eva de appel die de duivel haar aanreikt in ontvangst. Rechts van de boom is de gebruikelijke figuur van Adam evenwel vervangen door een volledig geklede Maagd Maria met het Christuskind. Een engel boven de boom houdt een banderol in de handen waarop te lezen is: 'Eva oorzaak van zonde, Maria oorzaak van verdienste'. Hoewel de afbeelding voor de katholieke middeleeuwer natuurlijk overduidelijk zinspeelt op de twee voor hem belangrijkste periodes uit de geschiedenis – die van na de zondeval en die van de verlossing van de zonde door

Christus' lijden – speelt de tegenstelling tussen deze iconen van zonde en kuisheid eveneens een belangrijke rol. De banderol was voor tijdgenoten overigens niet echt nodig om deze boodschap te onthullen. Op een in Amsterdam opgegraven mesheft (afb. 78) zien we op de ene zijde wederom Eva als moeder aller zonde, op de keerzijde prijkt de heilige Barbara met haar toren. Evenals Maria vervulde deze heilige maagd door haar vrome en kuis levenswandel een voorbeeldfunctie.

Eva stond daarentegen symbool voor de andere kant van de medaille. Door Adam te verleiden tot het eten van de appel had zij de erfzonde in de wereld gebracht en ervoor gezorgd dat de mens uit het paradijs verdreven werd.

De laatste decennia zijn er talloze drinkbekers opgegraven waarop de zondeval is afgebeeld (afb. 79). Centraal op deze bekers zien we de boom der kennis waar een als slang vermomde duivel omheen kronkelt die Eva overhaalt de appel aan te nemen. Nu is deze afbeelding niet uitsluitend een verwijzing naar de zondeval. Adam en Eva vormden het eerste mensenpaar en stonden zo symbool voor het door God ingestelde huwelijk. Door hen uitgerekend op dit moment af te beelden, werd de mens gewaarschuwd tegen het overal op de loer liggende gevaar om door de duivel tot zonde verleid te worden. Vooral de vrouw werd als makkelijke prooi voor de duivel beschouwd en via haar liep ook de man grote kans om in zonde meegesleurd te worden. Het idee dat de vrouw als onbewuste handlangster van de duivel steeds een actieve rol speelde om de man tot zonde te verleiden, moet destijds wijdverbreid geweest zijn.²¹ Ook op Rijnlands steengoed komen we voorbeelden tegen die deze gedachte illustreren.

Na de zondeval is de mens zich bewust geworden van zijn naaktheid. Dit gegeven wordt uitgebeeld door de vijgenbladen waarmee zowel Adam als Eva doorgaans hun geslacht bedekken (afb. 80). Opvallend is echter dat dit niet altijd het geval is. Op een in Dordrecht opgegraven fragment van een Keulse steengoed beker is de verdrijving van Adam en Eva uit het paradijs weergegeven (afb. 81). Van zowel de engel als van Adam bleven alleen de onderlichamen

77 Miniatuur met Eva en Maria uit het getijdenboek van Catharina van Kleef, ca. 1440 (in: heruitgave Meulenhoff/Amsterdam z.j)

78 Mesheft met ingegraveerde voorstellingen van Eva en St.-Barbara, messing, bodenvondst Amsterdam, coll. en foto: Stadsarcheologische Dienst van de gemeente Amsterdam (Wiard Krook)

79 Beker met 'zondeval', steengoed Keulen, 1525-1550, h. 16,5 cm, bodenvondst Alkmaar, coll. en foto: Gemeente Alkmaar, Dienst SOB, afdeling Monumentenzorg en Archeologie (95LIN9)

80 Beker met 'zondeval', steengoed Keulen, ca. 1525, h. 9,5 cm, bodemvondst Domburg (kort na 1521 verstopt met muntschat), part. coll., foto: RACM Amersfoort

bewaard.²² De figuur van Eva bleef echter geheel intact en het is opvallend hoe zij in al haar naaktheid is uitgebeeld, terwijl er van Adam genoeg bewaard bleef om te kunnen zien dat hij zijn geslacht keurig bedekt heeft. De expliciete en schaamteloze naaktheid van Eva is een duidelijke verwijzing naar haar zondige staat. Ook andere Bijbelse vrouwen die mannen tot zonde verleidden, werden om deze reden soms in al hun naaktheid weergegeven. Een mooi voorbeeld hiervan is de miniatuur van Bathseba (afb. 82) die te vinden is in het in 1498/99 geschilderde getijdenboek van de Franse koning Lodewijk XII (1462-1515).²³ In het oudtestamentische

boek Samuel 11:2-27 kunnen we lezen hoe koning David de badende Bathseba, de vrouw van de Hetiet Uriah, gadeslaat. Verleid door haar schoonheid laat de koning haar in zijn paleis ontbieden. Hier bedrijft hij ontucht met haar, waarna hij haar man naar het slagveld zendt alwaar deze sneuvelt. Het verhaal vindt zijn bekroning in het huwelijk tussen David en Bathseba. Hoewel het Bijbelse verhaal weinig details over het gebeurde prijsgeeft, ontstaat er kort voor 1500 een beeldtraditie waar Bathseba als bewuste verleidster wordt opgevoerd. Het is een beeldtraditie die we vooral kennen uit getijdenboeken, die door hun eigenaren in alle beslotenheid konden worden bewonderd. De verleidelijke Bathseba uit het getijdenboek van Lodewijk XII moet op de eigenaar de nodige sensuele aantrekkingskracht hebben uitgeoefend. Tegelijk vormde ze voor de koning een waarschuwing tegen de verleidelijke schoonheid van de vrouw. Diezelfde boodschap ging waarschijnlijk ook uit van de Eva op de hier besproken beker. En het zijn zeker niet alleen Bijbelse verleidsters die de man moesten waarschuwen op zijn hoede te zijn voor de vergankelijke schoonheid van de vrouw. Een in Utrecht opgegraven fragment van een eveneens in Keulen vervaardigde steengoed drinkbeker toont een profane versie van deze verleidster (afb. 83). Op het fragment zien we haar

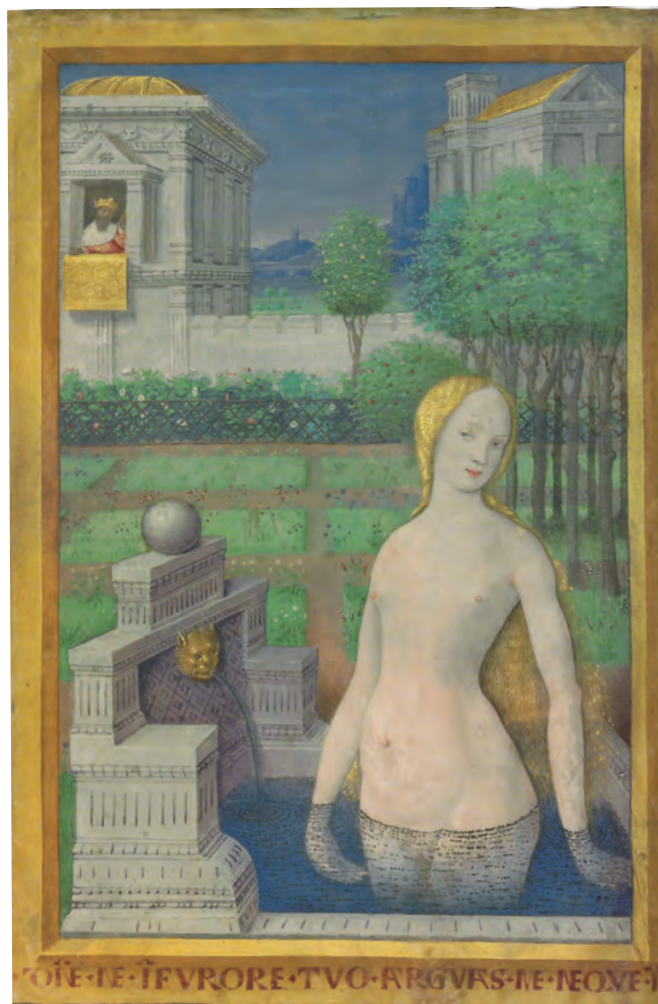
81 Beker met 'verdrrijving uit het paradijs', steengoed Keulen, 1500-1550, h. 14 cm, bodemvondst Dordrecht, coll.: Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam (F9309), foto: C. Prins

wederom in al haar naaktheid, alleen is ze deze keer gewapend met een tinnen kan en een glazen beker. Hoe de rest van de beker er heeft uitgezien, is niet bekend. Wellicht vormde de eveneens met kan en glas uitgeruste dienstknecht die we tegenkomen op een in Londen opgegraven beker haar tegenspeler.²⁴

De expliciete weergave van het vrouwelijk naakt wordt hier dan wel geduid als een moraliserende waarschuwing tegen de zonde, er spreekt echter zonder meer een appreciatie van het afgebeelde uit. Het is deze waardering van het menselijk naakt waartegen de Antwerpse Anna Bijns (1493-1575) diverse malen waarschuwde.²⁵ Hieruit blijkt eens te meer de ambivalente houding van de mens in dit tijdvak, die meer en meer moest kiezen tussen de *memento mori*-geest van de late middeleeuwen en de *carpe diem*-gedachte die de wereld van de renaissance zou gaan kenmerken.

De wildeman

Dezelfde ambivalente houding als ten opzichte van de menselijke naaktheid heerste, vinden we ook in de toenmalige appreciatie van de natuur. Enerzijds stond die symbool voor een onchristelijke wereld die gekenmerkt werd door het onbeheerste en onbeschaafde. Anderzijds was in de natuur de onbedorvenheid van voor de zondeval te vinden. Een populaire bewoner van deze wereld die beide karakteristieken in zich verenigde, was de wildeman.²⁶ Wildelieden waren de geheel behaarde bewoners van ontoegankelijke wouden die zich volgens overlevering ongebreideld overgaven aan wild dansen, overmatig drinken en ongeremde seksuele uitpattingen. Tegelijk werden ze gezien als onbedorven wezens die leefden in een staat van voor de zondeval. Als decoratiemotief vinden we wildemannen en -vrouwen op tal van gebruiksvoorwerpen zoals tapijten, minnekisten en kandelaars.²⁷ De grootste populariteit van de wildelieden is te vinden in het Duitse en het Slavische taalgebied. Ook voor de baardmanmaskers op de hier besproken kannen is wel vaker geopperd dat deze mogelijk wildemannen voorstellen.²⁸ Wanneer we de soms woeste koppen op dit soort kannen bezien (afb. 84), lijkt deze veronderstelling op zijn

82 Miniatuur met koning David en Bathseba, uit het getijdenboek van de Franse koning Lodewijk XII (in: Kren 2005, cat. nr. 18)

83 Fragment van beker met 'naakte verleidster', steengoed Keulen, 1525-1550, h. 9 cm, bodemvondst Utrecht, coll. en foto: Stadsarcheologische Dienst van de gemeente Utrecht (NIE-03-494)

84 Fragment
baardmankruik,
steengoed Keulen,
1525-1550,
bodenvondst
Alkmaar, coll. en foto:
Gemeente Alkmaar,
Dienst SOB, afdeling
Monumentenzorg en
Archeologie (90BRE)

minst het overwegen waard. Het zijn echter vooral de eiken- en rozenranken die deze interpretatie ondersteunen. Wildelieden worden op contemporaine prenten en wandtapijten opvallend vaak weergegeven temidden van vergelijkbare bloem- en bladranken.²⁹ Deze ranken symboliseren de dichte wouden die het leefgebied van deze wezens vormden. Op veel van deze kannen treffen we direct onder de baardmanmaskers tussen de ranken geplaatste vogels aan (afb. 61). Deze kunnen geduid worden als het gevogelte dat deze wouden bevolkt. Hetzelfde geldt mogelijk voor het hert en de leeuw op de Deventer baardman.³⁰ Beide diersoorten hadden in de late middeleeuwen diverse allegorische betekenissen en op wandtapijten vormen ze, vergezeld van eenhoorns, vaak de vaste metgezellen van wildelieden.³¹ De vraag die nu rijst is waarom wildelieden als voorbeeld zouden hebben gediend voor de destijds zo populaire baardmankruiken. Een voor de hand liggende verklaring kan gezocht worden in het verband tussen de wildeman en het ongebreidelde drinken waaraan deze wezens zich schuldig zouden maken. Schenkkanen met deze versiering hadden in dat geval een moraliserende betekenis, die in het verlengde ligt van de eerder besproken beker waarop een naakte vrouw met kan en glas de drinker probeert te verleiden (afb. 83). Er bestaan ook andere stukken drinkgerei

waarbij een verband met wildelieden voor de hand ligt. We kunnen daarbij bijvoorbeeld denken aan de zogenaamde knotsglazen (afb. 85). De knots behoorde tot de vaste uitrusting van de wildeman.³² Die vervaardigde deze knotsen uit boomstronken die hij hiertoe ontdeed van takken en twijgjes. De uitsteeksels die vooral op de vroege varianten van deze knotsglazen voorkomen, vormen hier ongetwijfeld een verwijzing naar.³³ Op de latere varianten bleef de knotsvorm bewaard, maar zijn deze uitsteeksels verdwenen. Het zwaartepunt van het verspreidingsgebied van knotsglazen valt samen met dat van de wildelieden. De knotsglazen verschijnen in het Duitse taalgebied in de loop van de veertiende eeuw ten tonele. Het veronderstelde verband tussen knotsglazen en wildelieden

85 Knotsglas, Duitsland, 1450-1500, bodenvondst Mainz, h. 32,5 cm, coll. en foto: Karl Amendt

86 Kan met
liefdespaar,
steengoed Keulen,
1525-1550,
bodenvondst kasteel
van Eindhoven,
coll. en foto:
Stadsarcheologische
Dienst van de
gemeente Eindhoven

kan eigenlijk de enige verklaring zijn voor deze totaal onpraktische glasvorm. De knotsglazen kunnen wel 40 centimeter hoog zijn en het lijkt vrijwel onmogelijk om comfortabel uit dergelijke glazen te drinken. Waarschijnlijk vormde vooral het spelelement een belangrijk onderdeel bij het gebruik. Dit wijst wederom op de ambivalente houding ten opzichte van deze wildelieden. In onze streken komen we knotsglazen en wildemannen vooral tegen in de late vijftiende en de vroege zestiende eeuw. In vroegzestiende-eeuwse vondstcontexten worden Keulse baardmankruiken en knotsglazen soms in combinatie met elkaar gevonden.³⁴

De maagd en de wildeman

Nu we de decoratiemotieven op de kan uitvoerig bekeken hebben en deze in een bredere context geplaatst zijn, rijst de vraag of de afzonderlijke elementen een onderlinge samenhang vertonen. Zijn de voorstellingen louter decoratief of moeten we aan het geheel een betekenis toekennen?

Zowel de Heilige Maagd als de wildeman kunnen los van elkaar een moraliserende betekenis hebben gehad. Maria vervulde als icoon van deugdzaamheid een voorbeeldrol, de ongeciviliseerde wildeman stond model voor hoe het niet moest. De contrastwerking tussen deze beide metaforen kan de veronderstelde moraliserende boodschap versterkt hebben. Het is evenwel niet uitgesloten dat de betekenis destijds niet louter gelegen was

in de moraliserende Christelijke moraal van die dagen. Het hert en de leeuw op de onderzijde van de kan zijn eerder in deze bijdrage geduid als versterking van het thema van de wildelieden. Maar misschien symboliseren deze dieren tegelijk ook het thema van de jacht. Ze kunnen dan een verwijzing vormen naar de minnejacht. De kruik kan in dat geval wellicht als huwelijksgeschenk geïnterpreteerd worden. Het schenken van aardewerk met daarop aan de huwelijkse staat gerelateerde boodschappen bij trouwerijen is een bekend verschijnsel in de vroegmoderne tijd.³⁵ Ook voor het met eiken- en rozenloof versierde steengoed uit Keulen en Frechen is een functie als huwelijksgeschenk wel eens geopperd. Zo worden kannen met daarop (liefdes)paren (afb. 86) in de Duitse literatuur wel '*Hochzeitskrugen*' genoemd.³⁶ Binnen een eventuele huwelijkscontext kan de boodschap van de maagd en de wildeman gezien worden als een richtsnoer voor de nieuwe rol die de huisvrouw als echtgenote moet vervullen. Een meer profane uitleg is echter eveneens mogelijk. In de late middeleeuwen waren de scheidslijnen tussen wat wij vandaag werelds (profaan) en religieus noemen niet zo duidelijk. Voor ons overduidelijk profane beeldthema's hadden destijds vaak een religieuze lading.³⁷ Daarnaast konden religieuze onderwerpen een betekenis in zich dragen die heden ten dage eerder als profaan zou worden

87 Reliëf met voorstelling van de annunciatie/jacht op de eenhoorn, terracotta, Nederlanden, Ø 10 cm, bodenvondst Gouda, coll. Gemeentemusea Gouda, foto: RACM Amersfoort

uitgelegd. Een voorbeeld van zo'n thema waar heilig en profaan door elkaar heen lopen, is dat van 'de jacht op de eenhoorn'. In een stortlaag met daarin afval van het Maria Magdalenaconvent in Gouda is een reliëf gevonden waarop dit tafereel is afgebeeld (afb. 87).³⁸ Op dit reliëf is de Heilige Maagd gezeten binnen een omsloten tuin, terwijl een eenhoorn zijn kop in haar schoot legt. De aartsengel Gabriël heeft de eenhoorn met jachthonden en een jachthoorn opgejaagd. Volgens de legende is dit beest echter niet te vangen noch te temmen. Alleen een maagd is in staat het beest tot bedaren te brengen. De voorstelling vormde in de late middeleeuwen een veelgebruikte metafoor voor de annunciatie. Het idee

88 Kussen met 'getemde' wildeman, 56x62 cm, Basel, ca. 1470-1480, coll. en foto: Glasgow, Burrell Collection (46-38)

dat een eenhoorn alleen door een maagd te temmen is, stamt uit de hoofse cultuur. Naast de eenhoorn zou een maagd ook in staat zijn om andere mythische dieren zoals leeuwen en herten, maar ook wilde mannen tot bedaren te brengen. Maagden die deze creaturen naar hun hand zetten, komen in de hoofse cultuur vooral voor in een amoureuze context.³⁹ Een mooie illustratie van deze gedachte vinden we op een in Basel vervaardigd kussen uit de late vijftiende eeuw (afb. 88).⁴⁰ Op dit tapijt is een door een jonkvrouw geketende wildeman te zien. Op de onderrand van het tapijt zien we een hert en een naar de minnejacht verwijzende jachtvoorstelling, zoals we die ook op de onderzijde van de Deventer baardman tegenkomen. De door maagden getemde mythische wilde wezens staan symbool voor de adellijke man die volgens het ridderideaal in staat moest worden geacht zijn eer te verdedigen in een wereld van oorlogen en toernooien. Tegelijk werd van hem echter verwacht dat hij zich tegenover zijn bruid gedroeg als een 'gentleman'. In dit hoofse ideaal was het aan de vrouw haar man te temmen, zodat deze zijn dierlijke lusten zou bedwingen en zich in het dagelijkse leven wist te gedragen volgens de heersende etiquette.⁴¹ Hoewel de hoofse cultuur aan ridderlijke hoven haar hoogtepunt beleefde in de late middeleeuwen, leefden uitingen hiervan onder de burgerij voort tot in de zestiende eeuw. Dat via steengoed uit de regio Keulen getracht werd de destijds heersende burgermoraal te propageren, bewijzen ook tal van andere voorbeelden, zoals een in Alkmaar opgegraven steengoed kan waarvan de buik versierd is met rozenloof, terwijl op de hals speellieden zijn aangebracht (afb. 89). Deze 'rondvarende lieden' werden door de stedelijke burgerij gebruikt als symbool voor zo'n beetje alles wat onbeschaafd en onbeheerst was. Door steengoed te voorzien van afbeeldingen van deze lieden werd men geconfronteerd met hun lage moraal.⁴² Het doel hiervan was de superioriteit van het denken van de eigen groep te bevestigen. Binnen de nieuwe burgermoraal vormt de rolverdeling tussen man en vrouw een centraal thema. De in Alkmaar opgegraven kan is afkomstig uit een beerput van een pand aan de Langestraat.

De locatie, maar zeker ook de begeleidende vondsten uit deze put (afb. 3) wijzen erop dat dit stuk vaatwerk gerelateerd moet worden aan leden van de toenmalige stedelijke elite, dezelfde gebruikersgroep als verondersteld wordt voor de baardmankruik uit Deventer.

Conclusie

De Deventer baardman kan geïnterpreteerd worden als een verlovings- of huwelijksgeschenk. De boodschap van de kan bestaat uit een bonte mengeling van zowel religieuze als profane elementen. Mogelijk werd de baardman ooit door een man aan zijn toekomstige echtgenote geschonken. Hij gaf haar hiermee te kennen wat hij van zijn vrouw verwachtte. Ze moest hem terzijde staan met dezelfde toewijding als ware ze de Maagd Maria. Tegelijk gaf hij aan dat hij bereid was door haar 'getemd' te worden. We weten natuurlijk niet zeker of de toenmalige eigenaren van de kan ook al deze boodschappen begrepen hebben. Feitelijk doet dit er ook niet toe. Met het toenmalige referentiekader als bagage zouden ze het in ieder geval hebben kunnen weten. De begeleidende vondsten wijzen erop dat de bezitters van de Deventer baardman deel uitmaakten van de toenmalige stedelijke elite. Veel leden van deze elites in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden waren lid van rederijkerskamers. Ze waren hierdoor bekend met toneel, gedichten en andere literaire uitingen. Het voor ons wellicht wat gezochte gegeven van het schijnbaar eindeloos stapelen van betekenislagen vormde één van de kernpunten in deze tijd.

De op het eerste gezicht religieuze betekenis van de baardmankruik had destijds een tamelijk profane lading. Het voorwerp past hiermee in het 'profaniseringproces' dat zo kenmerkend is voor de laatmiddeleeuwse wereld. In de veertiende en de vijftiende eeuw hebben tal van 'wereldse' decoratiethema's nog vrijwel zonder uitzondering een religieuze betekenis.⁴³ In de loop van de vijftiende, maar vooral in de vroege zestiende eeuw zien we het zwaartepunt meer en meer verschuiven naar een meer profane beleving van de wereld. Zelfs religieuze voorstellingen blijken dan vaak eerder betrekking te hebben op de

89 Kan met speellieden, steengoed Keulen, 1525-1550, h. 18 cm, bodenvondst Alkmaar, coll. en foto: Gemeente Alkmaar, Dienst SOB, afdeling Monumentenzorg en Archeologie (93LAN5AH)

heersende sociale normen en waarden dan dat ze gericht zijn op het verwerven van een plaatsje in de hemel. Niet langer lijkt het hiernamaals het voornaamste doel van het leven te zijn. Ook van het leven op aarde mag genoten worden. Het *memento mori* maakt definitief plaats voor een *carpe diem*.

Onze baardman vormt waarschijnlijk een vroeg voorbeeld binnen de hier besproken groep steengoed uit Keulen en Frechen. Het thema van de wildeman is nog overduidelijk aanwezig in deze kan. Later – mogelijk vrij snel – verwatert deze betekenis en verwordt de baardman tot een modeartikel. Het is dan vaak niet meer te zeggen of de oorspronkelijk bedoelde betekenis van de baardman-maskers nog als zodanig begrepen werd.

90 'Abortusvat', steengoed Raeren, ca. 1500, herkomst onbekend, coll. en foto: Rijksmuseum Amsterdam (BK-NM-1448)

Gedistilleerd en heksenbrouwsels

Twee ongewone stukken steengoed uit Raeren

Ralph Mennicken

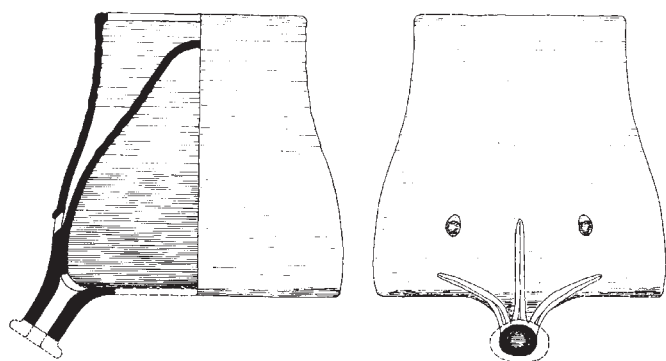
Op het gebied van bijzondere keramische vormen en functies heeft ook het steengoed uit Raeren het een en ander te bieden. Ongeveer 90% van de totale productie in Raeren uit de veertiende tot en met de negentiende eeuw heeft bestaan uit drinkbekers, schenkkannen en voorraadvaten van uiteenlopende vorm en grootte. Vanaf het midden van de zestiende eeuw wordt het Raerens steengoed gekenmerkt door een grote verscheidenheid aan decoraties die aansluiten op de stijl van de renaissance. Alleen al op dit gebied zouden er enkele opvallende objecten te bespreken zijn, maar die sluiten niet precies aan bij het thema van deze bundel. Datzelfde geldt voor het Raerens grijsblauwe steengoed uit de zeventiende eeuw, dat verbluffende gelijkenis vertoont met producten uit het Westerwald. Vooral recentelijk zijn op dit gebied enkele verhelderende archeologische vondsten gedaan. Voor wat betreft de functie vertoont de resterende 10% van de objecten, die niet onder de noemer 'drinken, schenken en bewaren' vallen, een grote verscheidenheid. We zouden hier kunnen noemen: kinderspeelgoed, kermisfluiten, kleine figuurtjes, olielampen en oliekruijkes, pispotten, waterleidingen, apparaten voor de zuivelindustrie, apothekersvaatwerk, borden, opdien- en boterschotels, fopkannen, drieling- en ringbekers, inktstellen en -potjes en ga zo maar door. In dit artikel worden twee groepen van voorwerpen besproken die in ieder geval bij Raerens steengoed uniek zijn, maar waarvan ook onder het overige Rijnlandse steengoed (vrijwel) geen parallellen bekend zijn.

Een raadselachtig dubbelwandig vat

De eerste groep objecten is afkomstig van een archeologische vindplaats die reeds in de jaren zestig van de vorige eeuw onderzocht is, maar die pas in de loop van de laatste jaren geheel gereconstrueerd kon worden. De vondst

is afkomstig uit Merols, dat heden ten dage bij de Belgische stad Eupen hoort. Het is één van de talrijke weinig bekende pottenbakkersgehuchten die thans onder de naam 'Raeren' samengevat worden.¹ Otto Mayer en Michel Kohnemann (beiden oud-conservatoren van het Pottenbakkerijmuseum in Raeren) vonden hier in de jaren zestig talrijke overblijfselen van een pottenbakkerij, die vanaf de vijftiende tot in het midden van de zestiende eeuw in bedrijf moet zijn geweest. Helaas moesten de opgravingen onder enorme tijdsdruk plaatsvinden en werden ze ontoereikend gedocumenteerd – als zo vaak in deze periode. De situatie werd nog gecompliceerder toen Eupen na de gemeentelijke herindeling van 1976 het betreffende gebied tot zijn territorium mocht gaan rekenen. Het gevolg was een competentiestrijd met betrekking tot deze plaats. Ten slotte werd weliswaar een tweede opgravingscampagne uitgevoerd, maar deze vond plaats met uitsluiting van de tot dan betrokkenen. De werkzaamheden werden verricht door vrijwilligers van het Stadtmuseum Eupen. Het doel van deze opgravingen was het bergen van een zo groot mogelijk aantal intacte stukken vaatwerk. Deze voorwerpen worden tot op de dag van vandaag in het Stadtmuseum Eupen tentoongesteld. Documentatie over de opgraving is echter niet aanwezig.

Een van de belangrijkste en ongewoonste vondsten van de eerste opgravingscampagne stelde iedereen lange tijd voor een raadsel. Mayer schrijft in 1976 kernachtig over de hier bedoelde vondst: 'Opmerkelijk is een dubbelwandig vat, waarvan het binnenste reservoir vrij neerhangt'.² In de publicatie beeldt hij het object – zoals we heden weten – ondersteboven af (afb. 91). Hij moet zich later toch nader met dit unicaat hebben bezighouden, want vanaf de jaren tachtig was het in het Pottenbakkerijmuseum in Raeren tentoongesteld onder de titel 'destilleervat' (afb. 92). Het voorwerp

91 Lijntekening van alambiek: zogenaamde 'morenkop', steengoed Raeren, 1500-1550, bodemvondst Merols, coll. en tekening: Pottenbakkerijmuseum Raeren

92 Alambiek: zogenaamde 'morenkop', steengoed Raeren, 1500-1550, bodemvondst Merols, coll. en foto: Pottenbakkerijmuseum Raeren

93 Twee destilleerkolven, steengoed Raeren, 1500-1550, bodemvondst Merols, coll. en foto: Pottenbakkerijmuseum Raeren

was opgesteld tezamen met andere objecten uit hetzelfde vondstcomplex: twee flessen van verschillende grootte met wijd uitstekende verdikking onder de mondrand en twee kleine vaten met brede mondrand (afb. 93 en 94). Deze stukken werden tot het 'apothekersvaatwerk' gerekend. Het dubbelwandige vat stond intussen correct omgedraaid met de tuit naar onderen gericht op een plexiglas sokkel. In de dissertatie van Gerhard Pfeiffer uit 1986 wordt het apparaat afgebeeld en is ook zijn functie voor het eerst juist beschreven.³ Het was deze publicatie die de exacte samenhang van de groep objecten onthulde. In feite gaat het om een complete destilleerinrichting zoals die in alchemistenlaboratoria, maar ook voor de productie van gedistilleerde dranken gebruikt werd. Het destilleerproces is al beschreven in vroege Griekse alchemistische teksten.⁴ Uit de begintijd van de alchemie stamt de alambiek, ook *ambix*, kop of helm genoemd, die tot en met de achttiende eeuw in gebruik bleef.⁵ Een alambiek werd geplaatst boven een vat waarin de te destilleren vloeistof werd verhit. Dit destilleervat werd in eerste instantie naar het Grieks *bikos* of *bukos* genoemd, later naar het Latijn *cucurbit* (vanwege de gelijkenis met een komkommer), terwijl ook de benamingen urinaal (urineglas, omdat het leek op een door artsen gebruikte beker voor urineonderzoek) of eenvoudigweg kolf werden gebruikt.⁶ De door verhitting opstijgende damp van de vloeistof condenseerde tegen de binnenzijde van de alambiek. Een aan de binnenzijde van de onderrand aangebrachte richel ving de vloeistof op en door een in deze richel

94 Twee opvangvaten voor destillaat, steengoed Raeren, 1500-1550, bodemvondst Merols, coll. en foto: Pottenbakkerijmuseum Raeren

aangebrachte tuit liep het destillaat in een kan of andersoortig opvangvat.⁷ Het was noodzakelijk de verbindingen tussen de afzonderlijke delen van het apparaat (bijvoorbeeld tussen kolf en alambiek) hermetisch af te sluiten. Hiertoe werden verscheidene lijmen (Latijn: *lutum* = leem) ontwikkeld, waarmee de naden afgedicht (geluteerd) werden. De eenvoudigste *lutum* bestond uit een mengsel van leem en verse paardenmest, af en toe met strohaksel vermengd. Het werd op de naad tussen beide voorwerpen gesmeerd en moest, voordat men aan de slag kon gaan, grondig drogen. Met eenzelfde mengsel bedekte men ook de aan het vuur blootgestelde kolf. Op deze wijze voorkwam men dat de kolf door al te grote temperatuurschommelingen zou springen. De in vroegere tijden vooral gebruikte glazen apparaten waren namelijk evenals de in steengoed uitgevoerde exemplaren niet bestand tegen snelle temperatuurwisselingen.⁸

Het grootste probleem bij het proces was de koeling van de alambiek. Aanvankelijk koelde de lucht rond de alambiek de hete damp. Deze eenvoudige alambieken zijn in ieder geval vanaf de veertiende eeuw aan te tonen. Ze worden in het Duitse taalgebied ook wel 'Rosenhut' genoemd. We zien een dergelijk voorwerp bijvoorbeeld op een fresco uit circa 1380 in het Palazzo della Ragione in Padua (afb. 95). Dat ook dit soort voorwerpen in Raeren gemaakt zijn, bewijst een in deze plaats gevonden exemplaar dat zich thans bevindt in de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam.⁹ Naarmate de destillatiehelm beter wordt gekoeld, stijgt de opbrengst aan destillaat. Vanaf de vijftiende eeuw wordt de alambiek verder ontwikkeld. De zogenoemde 'morenkop' is de volgende stap binnen de technologische ontwikkeling. Het is een destillatiehelm die door een waterbekken, dat constant met koud water wordt bijgevuld, omgeven is.¹⁰ We zien dit proces bijvoorbeeld op een anonieme kopergravure uit 1625 (afb. 96).¹¹ Mayers 'opmerkelijke dubbelwandige vat' is zo'n morenkop. Plaatst men het apparaat met de opening naar beneden op een kolf die langzaam verhit wordt, dan stijgen de warme dampen op en slaan in de vorm van condens neer op

95 Fresco met distilleerinrichting met een 'Rosenhut', Palazzo della Ragione Padua, circa 1380

de binnenwand van de helm. Van daaraf vloeien zij via de opvangrichel aan de binnenzijde door de tuit in het daaronder staande opvangvat. Het koelwater wordt van bovenaf in de alambiek gegoten en koelt zo de eigenlijke helm. Het opgewarmde water vloeit uit twee aan weerszijden van de tuit aangebrachte openingen weg. Twee richels naast de tuit zorgen ervoor dat het afgevoerde koelwater over de breed vooruitspringende rand van de tuit stroomt en zo niet in het opvangvat terecht komt. Dit is ook de reden voor de extreem brede mondrand van de vaten, die bij deze vondstgroep horen.

96 Anonieme kopergravure, distilleerinrichting met 'morenkop', ca. 1625

97 Complete distilleerinrichting, steengoed Raeren, 1500-1550, bodemvondst Merols, coll. en foto: Pottenbakkerijmuseum Raeren

De vraag die zich nu opdringt, is hoe de bij deze destilleerinrichting behorende kolven er hebben uitgezien. Deze vraag is snel beantwoord. Als men de morenkop plaatst op de kleinste van de beide flessen die onderdeel uitmaken van hetzelfde vondstcomplex is de pasvorm vrijwel perfect. De onderste rand van de alambiek zit stevig vast op het breed vooruit-springende deel rondom de hals van de fles en het afdichten ervan kan geen groot probleem geweest zijn. Als men alleen nog een vat onder de afvloeituit van de alambiek plaatst, is onze destilleerinrichting compleet en operationeel (afb. 97). Zeer waarschijnlijk is er een tweede alambiek geweest, die op de aanzienlijk smallere hals van de tweede kolf heeft gepast. Helaas zijn daarvan geen fragmenten bewaard gebleven. Wat er met dit apparaat gedestilleerd werd, zal wel altijd onduidelijk blijven. Vermoedelijk was de destilleerinrichting echter geen professionele apparatuur voor een alchemistenwerkplaats. Door de slechte warmtegeleiding van steengoed zullen de resultaten voor professioneel gebruik niet toereikend geweest zijn. Veel eerder gaat het om een thuisdistilleerderij. Graan,

jeneverbessen, vruchten of anderszins werden met water vermengd en aan een gistingsproces onderworpen. De zo gegiste brei goot men in de kolf, die men net zo lang verhitte tot de alcohol als distillaat in het opvangvat gevloeid was. Ook een rij donkerbruine, glanzende knobbels op de bodem van de kleinere kolf duidt erop dat onze distilleerinrichting geen pottenbakkersafval betreft. Volgens collega's van het Jenevermuseum in Hasselt zijn dit niet zozeer verontreinigingen in het zoutglazuur, maar zeer waarschijnlijk resten van gekarameliseerd vruchtensuiker die uit de te destilleren stof zijn achtergebleven. Een wetenschappelijk onderzoek naar deze resten kon tot op heden helaas niet uitgevoerd worden. De distilleerinrichting uit Raeren is te plaatsen in de eerste helft van de zestiende eeuw. Het gaat om een van de weinige bekende voorbeelden in Rijnlands steengoed. De morenkop is zelfs de enige in zijn soort.

Een zeldzaam stuk vaatwerk uit het Amsterdamse Rijksmuseum

Eveneens uit de zestiende eeuw dateert een ander bijzonder interessant unicaat dat zich in de collectie van het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt (afb. 90 op pagina 58). Over de herkomst van het object is weinig bekend. De inventariskaart van het Rijksmuseum draagt enkel de aantekening '[afkomstig] uit het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden'. Otto von Falke publiceerde in 1908 als eerste over dit bijzondere voorwerp.¹² Hij deelde het in bij de Keulse productie en beschreef het op de volgende wijze: 'De geringe vaardigheid in het vervaardigen van vormen weerhield de Keulse pottenbakkers uit de gotiek er niet van ook moeilijke opdrachten aan te pakken. Het Rijksmuseum te Amsterdam bewaart een grijs, gedeeltelijk gebruikt vaatwerk van dezelfde uitvoering als de kan met het Mariabeeldje in Keulen. De hals omringt een krans van kantelen, de twee incomplete handvatten zijn als draken uitgebeeld en het lichaam, voorzien van wijd afstaande tuiten, wordt gedragen door drie grof gemodelleerde figuren'.¹³ Von Falke dateert het apparaat in de vijftiende eeuw, maar geeft geen enkele verklaring voor het eventuele gebruiksdoel.

Ekkart Klinge publiceerde in 1996 opnieuw over het object en stelt zowel de Keulse herkomst als de door Von Falke gestelde datering ter discussie.¹⁴ Hij refereert aan de Siegburgse en Raerense vormelementen en ziet in de drie opvallende figuren aan de voet van het object een verband met de in de vijftiende eeuw heel populaire weergave van wildemannen. Tegelijkertijd verwijst hij naar de stroming van de 'Dürer-renaissance', die rond 1600 zulke elementen in schilderkunst en kunstnijverheid weer oppakte. Op grond van de technische uitvoering, de scherf en de kleur van het glazuur schrijf ik zelf echter het object toe aan Raeren en dateer ik het in de eerste helft van de zestiende eeuw. Een herkomst uit Aken is echter niet uit te sluiten.¹⁵ Interessanter dan de datering en de exacte toewijzing aan een productieplaats is het gebruiksdoel van dit stuk vaatwerk. Tot op de dag van vandaag bleef dat vraagstuk onderbelicht. Noch Von Falke, noch Klinge spreekt zich hierover uit. De laatste verwijst slechts naar de zeefachtige inzetstukken in de beide grote tuiten, die hem aan het vervaardigen van kruidendranken doen denken. Aan verdere speculaties geeft hij zich niet over. Hoewel ik in het navolgende zal trachten de functie van het voorwerp te achterhalen, ben ik me ervan bewust dat alles met betrekking tot dit thema speculatief zal zijn.

Laten we het object eerst eens nader bekijken. Het gaat om een op de draaischijf gedraaid vat, dat na het draaien van de draaischijf is losgesneden. Daarna is het voorzien van primitieve opgeboetseerde versieringen en ingekerfde cirkels die mogelijk sterren voorstellen (afb. 98). In de pot zijn twee openingen aangebracht, waaromheen uit de vrije hand grote tuiten geboetseerd zijn. De beide openingen zijn aan de binnenkant afgedekt met een ingezette geperforeerde plak klei, waardoor een zeef ontstond. De beide ronde handvatten, vergelijkbaar met die van aquamanilen (waterbekkens om de handen te wassen), zijn uitgevoerd als een draak of hagedis (afb. 99). De drie poten stellen ieder een menselijke gestalte voor, met een expressieve, geschrokken gelaatsuitdrukking. Een van de figuren bedekt met de handen de ogen, de tweede

de mond, de derde de oren (afb. 100-102). Aan de bovenkant van het vat zijn restanten van een krans van kantelen te ontwaren, waartussen een gedraaide en van een geboetseerde sierband voorziene hals oprijst (afb. 103). Het bovenste deel van het vaatwerk bleef helaas niet bewaard, waardoor noch de oorspronkelijke hoogte, noch de vormgeving van het bovenste deel of eventueel verdere decoraties bekend zijn.

Welk gebruiksdoel?

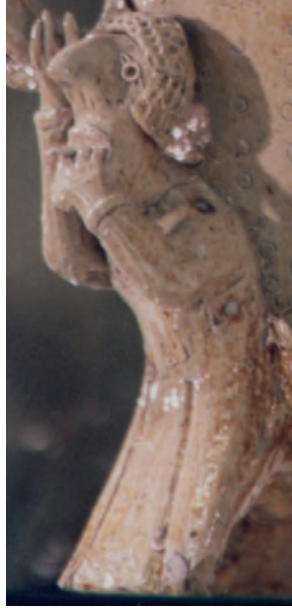
In 1998 werd dit object opgesteld tijdens een speciale tentoonstelling van het steengoed uit de collectie van het Amsterdamse Rijksmuseum in het Raerense Pottenbakkerijmuseum. In de hoop een kleine aanwijzing over het gebruiksdoel te krijgen, is onder de bezoekers van de tentoonstelling een enquête gehouden onder de noemer: 'Waarom zou dit apparaat gediend kunnen hebben?'. Vooropgesteld: uitsluitel heeft deze enquête natuurlijk niet gebracht, maar toch waren de binnengekomen antwoorden niet oninteressant, en de enquête bracht 140 bezoekers

98 'Sterrenhemel', detail van 'abortusvat' van afb. 90

99 'Slangenor', detail van 'abortusvat' van afb. 90

100 'Figuur – zien', detail van 'abortusvat' van afb. 90

101 'Figuur – zwijgen', detail van 'abortusvat' van afb. 90

102 'Figuur – horen', detail van 'abortusvat' van afb. 90

103 Afgebroken hals, detail van 'abortusvat' van afb. 90

ertoe over het object na te denken. Uiteraard waren de resultaten vooral op de markante delen gericht. Zo gaf ongeveer 30% van de inzendingen aan dat het om vaatwerk zou gaan voor het maken van allerlei soorten kruidendranken, zoals ook Klinge vermoedt. Het meest werden kruidenbrouwsels genoemd met een genezende werking. Meerdere antwoorden gingen daar verder op in en vermoedden dat in het vaatwerk kruidenmengsel werd gemaakt om neus-keel-en-oorziekten te verlichten. Tot deze interpretatie verlokten in de eerste plaats de gebaren van de drie figuren op de poten, in de tweede plaats ook hun expressieve gelaatsuitdrukking, die werd geïnterpreteerd als reactie op de slecht smakende kruiden. Voorts werd de mogelijkheid genoemd dat dit stuk vaatwerk bedoeld was voor het medicinaal inhaleren van kruiden.

De zinnebeeldige gebaren van de drie gestalten verleidden meerdere andere inzenders tot de veronderstelling dat het zou kunnen gaan om vaatwerk om een heksen- of toverdrank te vervaardigen, zonder deze echter nader te omschrijven. Veelvuldig werd geopperd, dat het bij het brouwsel uit het vaatwerk zou kunnen gaan om een liefdesdrank, een afrodisiacum, waarbij opnieuw de gebarensymboliek een rol speelt. Deze symboliek van 'niets zien – niets horen – niets zeggen' deed een andere bezoeker denken aan een bepaalde vrijmetselaarsloge, waarbij juist deze symbolen een belangrijke, ook iconografische betekenis hadden, wat hem ertoe bracht het object als vaatwerk voor rituele handelingen van de vrijmetselaars te bestempelen. Wanneer de datering van het object rond 1500 juist is, kunnen we deze interpretatie echter gevoeglijk terzijde schuiven.

Nog eens 30% van de antwoorden interpreteerde de gebaren van de 'wildemannen' zeer hedendaags als uitwerkingen van overmatig alcoholgebruik, namelijk misselijkheid en hoofdpijn, wat gepaard ging met de overtuiging dat het om een brouwvat voor alcoholica ging. Ook verklaringen als filter (voor water, vetten, sauzen, melk) zouden eventueel nog opgeld kunnen doen,

evenals de uitleg als aquamanile voor rozenwater, waarbij de rozenblaadjes door de zeef tegengehouden werden. Minder zinvol en verklaarbaar zijn de interpretaties als waterpijp, oliekan, olielamp, bloemenvaas, gieter, vruchtenpers, kaarsenhouder, wierookvat en zelfs bedwarmer.

Abortusvatwerk?

Hoewel deze enquête geen concrete aanwijzing voor het oorspronkelijke gebruiksdoel opleverde, gaf hij toch een op zijn minst bijzonder interessante aanwijzing die een nadere beschouwing waard is. Deze kwam van een huisarts die zonder aarzelen verklaarde dat het om een medicinaal apparaat zou

gaan, met behulp waarvan abortussen uitgevoerd werden – een inschatting die door twee gynaecologen als mogelijkheid werd bevestigd. De artsen vertelden dat door het niet meer aanwezige bovenste opzetstuk van buitenaf giftige dampen in de baarmoeder van een vrouw gevoerd werden, die sterke contracties en daardoor het afstoten van de vrucht veroorzaakten. Door de beide tuiten zou men hallucinogene dampen kunnen hebben laten opstijgen die een licht verdovende werking op de patiënte hadden. Volgens de huisarts zou deze methode al door geneesheer Paracelsus (1493/1494-1541) beschreven zijn.

Nader onderzoek naar de geschiedenis van abortus laat de conclusie toe dat

Proto-steengoed, ca. 1200, bodemvondst Brunsum-Schinveld, coll. Gemeentehuis Brunsum, foto: RACM Amersfoort. Hoewel vergelijkingsmateriaal voor het 'Amsterdamse' abortusvat ontbreekt, moeten de figuren die het vat dragen uit een oude traditie stammen. Zo is in het Zuid-Limburgse productiecentrum Brunsum-Schinveld al omstreeks 1200 een figuur geboetseerd die zich voor wat betreft zijn gebarentaal en expressie laat vergelijken met de dragers van ons vat. Omdat van deze figuur alleen een fragment bewaard bleef, is de exacte functie ervan niet bekend.

deze interpretatie op zijn minst tot de mogelijkheden behoort. De drie gestalten aan de vaatwerkpoten symboliseren hier dan overduidelijk de heimelijkheid van de handelingen. Die was noodzakelijk. In de oudheid en ook bij de Germanen was afdrijving volstrekt gebruikelijk en onder bepaalde omstandigheden ook maatschappelijk gedoogd. Pas in de loop van de middeleeuwen veranderde dat langzaam. Door de groeiende invloed van de kerk, ook op het dagelijks leven van de bevolking, werd abortus langzamerhand steeds meer een misdrijf. Dit vond zijn hoogtepunt in de 'Constitutio Criminalis Carolina', de strafrechtelijke verordening van keizer Karel V (1500-1558) uit 1532. Artikel 133 handelt over het bestraffen van abortusdelicten en bracht deze daarmee als strafbaar feit in het wereldlijk recht in, terwijl abortus en kindermoord in de middeleeuwen als misdrijf vrijwel uitsluitend onder de geestelijke rechterlijke macht vielen.¹⁶ Desondanks schijnt de niet-toegestane handel in abortusmiddelen gebloeid te hebben. Veel 'recepten' werden in omloop gebracht in de geest van de renaissance door herontdekking van bijvoorbeeld de vertaling van schrijvers uit de oudheid als Dioskurides en Galenus. Vroedvrouwen, kruidenvrouwen, heelmeesters en kwakzalvers maakten gebruik van deze kennis en werden vanwege ongeoorloofde abortus herhaaldelijk aan heksenvervolg onderworpen. In ieder geval gaan deskundigen er eenstemmig van uit, dat in het begin van de moderne tijd een groot aantal abortusmethoden bekend was, waaronder enkele nogal obscure en geheimzinnige, zoals het dragen van een riem van slangenleer.¹⁷ Dit berust op een oeroud idee dat een magische handeling door analogiewerking iets soortgelijks kan teweegbrengen en gaat terug op de geschriften van Plinius, waarbij de in de slang aanwezige kracht het niet-gewenste kind uit het lichaam zou verdrijven. Om dit in verband te brengen met de draken-/hagedissengestalten op de handvatten van het Amsterdamse vaatwerk zou wellicht al te vermetel zijn, maar in het algemeen speelt de slang/draak als symbolisch dier een grote rol.¹⁸ De meeste van de betrouwbare abortusmethoden uit het begin van de moderne

tijd berustten echter op kruidenzetpillen of kruidendranken met vruchtafdrijvende werking. Alleen de predikant en arts Otto Brunfels (1489-1534) vermeldt in zijn rond 1530 in het Latijn verschenen kruidenboek al 32 vruchtafdrijvende planten met een breed spectrum aan toepassingsvormen, die meestal overgenomen zijn uit de geneesmiddelenleer van Dioskurides.¹⁹ De protestantse predikant-arts Hieronymus Bock (1498-1554) beschrijft in zijn 'kruidenboek' dat voor het eerst in 1539 in het Duits verscheen en tot 1595 15 herdrukken kende, 28 planten met abortieve eigenschappen.²⁰ Het zou te ver voeren hier op alle planten en kruiden in te gaan. Vooral omdat de meeste tot dranken verwerkt werden en oraal toegediend, zodat ze voor het hier afgebakende gebruiksdoel slechts tot op zekere hoogte in aanmerking komen. De twee belangrijkste en meest werkzame planten kunnen echter niet onvermeld blijven. Dat is in de eerste plaats het essenkruid (*origanum dictamnus*) dat ook nu nog bij long-, maag- en baarmoeder-aandoeningen en ook als wondgeneesmiddel gebruikt wordt.²¹ In Rome gold het als een beproefd afdrijfmiddel. Plinius achtte de abortieve werking van essenkruid zo sterk, dat men het zelfs niet op het bed van een zwangere vrouw mocht leggen, omdat daardoor de abortus meteen in gang gezet zou worden. Ook Diokurides beschrijft in zijn werk *De materia medica* zeer duidelijk de werking van essenkruid als abortief middel.²² Het ligt voor de hand dat kruidenvrouwen, vroedvrouwen en 'heksen' zich met voorliefde van dit middel bedienden.²³ Otto Brunfels geeft aan dat de plant ook voor een abortus met behulp van rook geschikt zou zijn. Daartoe wordt het gedroogde kruid aangestoken en de rook die zich ontwikkelt via een koker in de geslachtsdelen geleid.²⁴ Brunfels beveelt als gynaecologisch panacee ook de bijvoet (*artemisia vulgaris*) aan, ook moederkruid genoemd, om er abortus opwekkende zitbaden en dranken mee te vervaardigen, en ook om het met toevoeging van mirre te verwerken tot vaginale zetpillen.²⁵ Toch werd aan deze planten in het algemeen veeleer tover- dan geneeskracht toegeschreven.²⁶ Een van de belangrijkste afdrijfmiddelen

was verder zavelboom (*juniperus sabina*) of zevenboom. In de volksmond heette deze ook 'kindermoord', 'maagdenboom' of 'jufferspalm'.²⁷ Deze aan de jeneverbes verwante, altijd groen blijvende struik met naaldachtige bladeren kan tot één meter hoog worden. De plant heeft een onaangename geur en komt van oorsprong voor in de Alpen en Pyreneeën, maar werd al sinds de oudheid ook in onze streken gecultiveerd. De zeer giftige etherische olie van de twijgpunten is al in een zeer kleine dosis dodelijk voor de mens. De sterk abortieve werking werd reeds 300 v.Chr. vermeld. Dioskurides beveelt de zavelboom aan tegen zweren en huidvlekken, maar verzwijgt ook niet: 'wekt de geboorte op, als vrouwen-zetpil voorbereid van anderen ingebracht, of door de damp ervan'.²⁸ Hier wordt dus ook een soort 'zitbad' boven de giftige dampen aanbevolen, zoals voor het Amsterdamse vaatwerk wordt vermoed. Dat deze methode ook werkelijk werd aangewend, toont een gerechtsakte uit Freiburg aan: Magdalena Thiergarterin die in 1522 een kind 'met ettelijke kruiden en baden uit haar lijf heeft verdreven' krijgt een boete.²⁹ In ieder geval werken de etherische oliën van de zavelboom zowel bij inwendig als bij uitwendig gebruik sterk toxisch. Een aftreksel van 50 tot 70 gram zavelboomtoppen wekt in het bekkengebied een sterke bloed-aandrang op en een urineweginfectie. Er treden reflectorische contracties op, zodat het tot een abortus kan komen.³⁰ Dat het gebruik van de zavelboom nog tegen het einde van de achttiende eeuw van betekenis was, beschrijft een hoogleraar uit Göttingen: 'Toen ik het platteland van Zwaben bereisde en een dorps-tuin passeerde waarin ik een zevenboom of -struik zag, toen wist ik al, vanwege de vele gevallen waarin mijn vermoeden was uitgekomen, dat het de tuin van de barbier of de vroedvrouw van het dorp was. Met welke goede bedoelingen ook de zevenboom zo zorgvuldig geplant mag worden, bekijkt men de bomen en struiken, dan zijn gewoonlijk hun kronen beroofd en misvormd, omdat zij zo vaak geplukt, en ook af en toe bestolen worden'.³¹ Of de pogingen van de vroedvrouwen met dit middel altijd even succesvol waren, is de vraag. In ieder geval meldt

de farmacoloog Louis Lewin in 1922 32 in de literatuur beschreven gevallen die hij onderzocht, waarbij hij vaststelde dat 13 vrouwen stierven en in 11 gevallen geen abortus optrad.³² Hoe belangrijk en wijd verbreid de afdrijving met behulp van de zavelboom was, tonen ook de uiteenzettingen aan van de overtuigde lutheraan Hieronymus Bock (1498-1554), waarin hij tegen de katholieke inzegeningssmissen polemiseert. Hij vertelt dat de 'oude heksen en hoeren' op Palmzondag na de zegening de jonge loten verzamelden die naar het kruis waren geworpen, 'voorgevende dat deze zelfde scheuten goed zijn voor vechtpartijtjes / voor toverij / boze geesten / en ze beleven daarmee veel avonturen / en laten het opnieuw zegenen / en de mis ervoor opdragen. Ten slotte verleiden zij de jonge hoeren / geven ze verpulverd zevenpalm / of het te drinken, waardoor veel kinderen te gronde gericht worden'. De auteur eist dat deze praktijken door een strenge inquisiteur worden ingedamd, wat hem er echter niet van weerhoudt zavelboom-aftreksel aansluitend aan te bevelen voor het afdrijven van misgeboorten.³³ In ieder geval wordt uit deze passage de samenhang duidelijk met zulke kruidendranken en prostitutie, maar ook met heksen en hun vermeende activiteiten – zoals we nu weten in de regel brave verpleegsters en vroedvrouwen, die zich vaak inspanden jonge meisjes of getrouwde vrouwen de schande van hun misstap en de maatschappelijke minachting te besparen. Of het Amsterdamse vaatwerk hiermee in verband is te brengen, kan weliswaar niet eenduidig aangetoond worden, maar deze aanzet tot een verklaring scheen mij in elk geval zo interessant, dat zij niet meteen weer terzijde zou worden gelegd.

104 Keurvorstenkruik, gedateerd 1604, gevonden onder de drempel van een pand in de Anjelierstraat in Amsterdam, coll. D.H. Duco Amsterdam, foto: B. Goedewaagen Rotterdam

Bij rituelen en toverij

Het secundaire gebruik van steengoed

Vincent van Vilsteren

In februari 1975 werd in de Amsterdamse Jordaan in de Anjelierstraat tegenover nummer 106 een pand gesloopt. Toen de werkzaamheden al een heel eind gevorderd waren, kwam van onder de drempel van een zij-ingang, gelegen aan een steegje, een min of meer complete kruik tevoorschijn, die gevuld was met kalkmortel. De kruik (afb. 104) is van steengoed en heeft een grijze kleur met kobaltblauwe decoratie.¹ Op het brede middenfries is een zestal arcaden weergegeven, waarin portretten van keurvorsten worden getoond, ieder met een wapenschild. Dit type kruik heet dan ook keurvorstenkruik en vertegenwoordigt een keramiektype dat met name in het begin van de zeventiende eeuw in grote hoeveelheden in het pottenbakkerscentrum Raeren is geproduceerd. Later in de zeventiende eeuw is dit type ook in het Westerwald vervaardigd, zij het in een wat afwijkende uitvoering.² De kruik uit de Anjelierstraat is gedateerd met het jaartal 1604. Het oor ontbreekt en ook uit de hals mist een scherf, maar deze beschadigingen moeten al aanwezig geweest zijn toen de kruik onder de drempel begraven werd. Zeer opmerkelijk is dat bij dezelfde sloopactiviteiten enkele meters verderop in het steegje onder de drempel van een andere zij-ingang nog een pot werd aangetroffen, die eveneens met mortel gevuld was. Deze tweede pot was vervaardigd van groen geglazuurd witbakkend loodglazuur aardewerk en versierd met appliques. Helaas is hij niet bewaard gebleven. Het betreffende huis was vrij klein en de twee ingangen leidden waarschijnlijk naar twee verschillende wooneenheden. Beide potten kunnen worden gedateerd in de vroege zeventiende eeuw en moeten zijn begraven kort nadat ze gemaakt waren. De reden van deze merkwaardige locatie onder de drempel moet ongetwijfeld gezocht worden in de richting van een bouwoffer. Bij de bouw van het pand zal de eigenaar of de opdrachtgever, wellicht met enige ceremonie, deze potten juist daar begraven

hebben. Misschien wilde men met dit ritueel de zegen afroepen over het nieuwe bouwwerk.

Bouwoffers

Het verschijnsel bouwoffer is al heel oud. We komen het reeds tegen in het Oude Testament. In het boek Koningen wordt het aldus omschreven: 'In zijn tijd heeft Ahiel [...] Jericho opgebouwd; op Abiram, zijn eerstgeborene, heeft hij haar gegrondvest, en op Segub, zijn jongste zoon, heeft hij haar poorten opgericht, naar het woord dat de Heer door Jozua [...] had gesproken.'³ Hier is dus duidelijk sprake van het offeren van twee kinderen bij de bouw van de stad Jericho. Blijkbaar werd dit bouwoffer gebracht omdat God het zo wilde. We komen bouwoffers in ieder geval ook in de archeologische praktijk in Noordwest-Europa vaak tegen, al gaat het in de meeste gevallen om het offeren van een stuk aardewerk, een sieraad of een stuk vlees. Doorgaans hebben we dan te maken met een prechristelijke context. Daarbij zal de vraag om zegen voor het nieuwe gebouw gericht zijn geweest tot een heidense godheid. Met de komst van het christendom in de zevende en achtste eeuw werden veel als heidens beschouwde rituelen verboden en afgeschaft. De laatste jaren is echter steeds duidelijker geworden hoezeer oude heidense offerpraktijken ook na de invoering van het Christendom nog zijn voortgezet en werden ingepast in de christelijke traditie. Dat gold waarschijnlijk ook voor het bouwoffer. Een heel mooi voorbeeld daarvan is dat van het Cisterciënzer vrouwenklooster Leeuwenhorst dat in de late Middeleeuwen in Noordwijkerhout stond. In de rekeningen van 1473/1474 heeft men de volgende uitgave genoteerd:⁴
'Item doe dat heylige sacraments huys geset wort
mijn vrouwen geven doe onder den
eersten steen
te leggen een nye gulden ffacit XVI s.'

105 'Jacoba-kan', steengoed Siegburg, ca. 1400, gevonden in het fundament van een huis aan de Hofstraat in Kampen; links de slieten waarop de fundering is gelegd, rechts van de fundering de keldervloer, coll. en foto: Stadsarcheologische Dienst van de gemeente Kampen

Het leggen van dat geldstuk onder de eerste steen is in feite niets anders dan het brengen van een bouwoffer. Hiermee werd een van oorsprong niet-christelijke (of noem het maar heidense) praktijk uitgeoefend in een toch bij uitstek christelijke omgeving als een klooster. Dit illustreert heel nadrukkelijk dat christendom het brengen van een offer niet uitsluit, ook al is dat niet in en ten behoeve van de kerk. Het bouwoffer

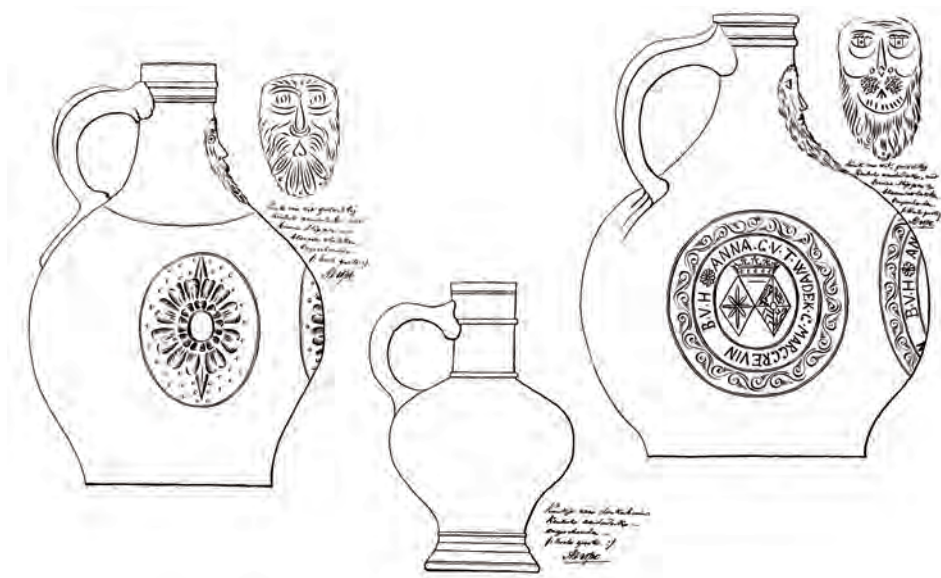

106 Twee bouwoffers uit de vijftiende en zestiende eeuw uit de Dubbelstraat in Bergen op Zoom; op de voorgrond een fragment van een steengoed snelle met twee munten, op de achtergrond een baardmankruik en een pispot, coll. en foto: Stadsarcheologische Dienst van de gemeente Bergen op Zoom

is bovendien een vorm van offeren die in tijd heel lang doorloopt. Deze gewoonte wordt zelfs heden ten dage nog af en toe gepraktiseerd.

Niet zelden is in de middeleeuwen en daarna ook steengoed voor dat doel gebruikt. Behalve de mooie keurvorstenkruik uit de Jordaan kunnen we daarvan nog andere voorbeelden aanhalen. Zo is in 1988 bij een opgraving aan de Hofstraat in Kampen een aantal huizen opgegraven die rond 1400 gebouwd moeten zijn. In de muur van een van deze panden werd een fraaie Siegburg kan gevonden (afb. 105), die de bewoners daar als bouwoffer hadden ingemetseld.⁵ We weten in dat geval niet wat nu het eigenlijke offer was. Het is goed mogelijk dat het de kan is geweest, maar even zo goed is het denkbaar dat het om de inhoud van de kan ging. Wellicht zat er een goede slok bier in of iets anders lekkers.

Uit iets latere tijd dateert een tweetal bouwoffers uit Bergen op Zoom.⁶ Daar vond de eigenaar bij de restauratie van het pand Cauwenborgh aan de Dubbelstraat onder de fundering van de noordelijke gevelwand het onderstuk van een steengoed beker (afb. 106) met daarin twee zilveren Spaanse munten: zogenaamde realen, geslagen tijdens het bewind van Ferdinand van Aragon en Isabella van Castilië. De munttekens verraden dat ze geslagen zijn in Segovia en Toledo, tussen 1475 en 1504. De beker zelf is, hoewel kapot, toch niet alledaags: een zogenaamde snelle, een hoge cilindrische drinkbeker, gemaakt in Raeren (België) in het laatste kwart van de zestiende eeuw. In hetzelfde pand werd onder de fundering van de zuidelijke zijgevel van het achterhuis een gave (maar gebruikte) pispot gevonden, vergezeld van een steengoed puntneusbaardmankruik waarvan de hals was afgeslagen. In dit geval kan het niet de inhoud zijn geweest die belangrijk was, want de kruik is een misbaksel: door een bakfout zit er een gat in de kan, zodat deze hoogstens als siervoorwerp te gebruiken was. Op de hals en buik bevindt zich een primitieve afbeelding van een gezicht met baard. De kruik is gemaakt in het laatste kwart van de vijftiende eeuw in Raeren en is als zodanig de regelrechte voorganger van de bekendere zestiende- en zeventiende-

107 Drie steengoedkannen gebruikt als bouwoffer, gevonden in 1850 bij de afbraak van een huis in Etten (Noord-Brabant), een van de baardmankruiken is gedateerd 1607, coll. onbekend, tekening naar: Groeneweg 1999

eeuwse baardmankruiken. De pispot en de kruik zullen ook als bouwoffer vóór het leggen van de fundering daar zijn gedeponerd.

Een heel oude vondst uit het Brabantse Etten is ons overgeleverd doordat een plaatselijke notaris zijn bevindingen over de zaak heeft opgetekend.⁷ In 1850 werd daar bij het afbreken van een bouwvallig pand een drietal 'ouwe wetsche steenen kannen, met allerlei figuren aan den buitenkant voorzien' gevonden (afb. 107). De kannen lagen op hun buik in een kuil en waren afgedekt met twee majolica-schotels, met daar bovenop weer een rood aardewerken schotel met slibversiering. Uit de nauwkeurige tekening van de steengoedkannen door de notaris kunnen we afleiden dat het gaat om twee baardmankruiken en een onversierde kan.

Een van de baardmankruiken heeft een applique dat ontworpen is ter gelegenheid van het huwelijk van Wollaard van Waldeck en Anna van Baden Hochberg op 8 september 1607. Dit bouwoffer – dat overigens niet bewaard is gebleven – moet omstreeks 1625 begraven zijn.

Baardmankruiken komen we vaker tegen als bouwoffer. In 1952 werd in het Overijsselse Hardenberg een viertal gave baardmankruiken gevonden (afb. 108) met nog omlopende tekstbanieren op de buik.⁸ De kruiken waren dicht bij elkaar in de grond geplaatst op enkele meters afstand van de stadsmuur die daar in de veertiende eeuw was aangelegd. Met de

stadsmuur kunnen die baardmankruiken evenwel niets van doen hebben. Ze moeten duidelijk uit een latere periode dateren. Het ligt eerder voor de hand om te denken dat de kruiken bij de bouw van een van de huisjes, zoals die later veelal tegen stadsmuren aan werden gebouwd, als bouwoffer ter plaatse begraven zijn. Te denken valt aan het midden of de tweede helft van de zestiende eeuw, daar de kruikjes in die tijd in Keulen of Frechen vervaardigd zullen zijn. Een laatste voorbeeld is de ontdekking in Heerjansdam van een bouwoffer onder een plavuizen vloer van een achttiende-eeuws molenaarshuis.⁹ In de harde en met middeleeuws puin vermengde ondergrond was een rechthoekig gat gegraven. In dit gat waren keurig rechtstandig twee

108 Twee van de baardmankruiken uit de tweede helft van de zestiende eeuw, begraven als bouwoffer op de Hoge Doelen in Hardenberg (Overijssel), coll. en foto: Museum Oudheidkamer Hardenberg

109 Twee steengoedkruikjes samen met twee oorkommetjes van roodbakkerd aardewerk, circa 1750 begraven als bouwoffer onder de vloer van een huis in Heerjansdam, coll. en foto: C. Stout Ridderkerk

steengoed kruikjes geplaatst, die ieder waren afgedekt met op de kop geplaatste roodbakkerd oorkommetjes (afb. 109). De kruikjes zijn onversierd en kunnen in het midden van de achttiende eeuw worden gedateerd. Over een eventuele inhoud van de kruikjes is niets bekend. De bouw van het huis heeft rond 1750 plaatsgevonden en dit bouwoffer zal bij die gelegenheid onder de vloer zijn gelegd.

Heksenflessen

Een heel speciaal soort bouwoffer is bekend uit het oosten van Engeland (Essex en East-Anglia). Daar werden onder de drempel of onder de haard van huizen vaak baardmankruiken begraven met een speciale inhoud: veelal enkele spijkers of spelden, niet zelden een plukje haar en heel vaak ook een uit stof geknipt hart.¹⁰ De praktijk om deze zogenaamde heksenflessen te begraven ontwikkelde zich rond het midden van de zeventiende eeuw. De heksenflessen vormden een soort contramagie, waarbij het de bedoeling was om personen die behekt waren te verlossen van hun betovering. Vaak bevatten dergelijke heksenflessen ook urine. Het begraven van zo'n heksenfles zou dan als resultaat moeten hebben dat de heks een langzame en pijnlijke dood zou sterven door een beknelling van de urinewegen. Op die manier zou

de behekste persoon weer onttoverd worden. Het is opvallend dat voor alle bekende heksenflessen wat later te dateren baardmankruiken gebruikt zijn, met een wat gedegeneerde uitvoering van de baardman. Deze vertoont ook veelal een kwaadaardiger gezichtsuitdrukking in vergelijking met de superieure zestiende-eeuwse baardmankruiken. Heksenflessen zijn vooralsnog alleen bekend uit Engeland. Toch zijn er wel degelijk aanwijzingen dat ook in Nederland deze praktijk voorkwam. Verhalen en schriftelijke gegevens uit de zeventiende eeuw spreken ook hier van nagelknippen en kruiken met urine.¹¹ Misschien zijn er ook wel degelijk heksenflessen gevonden, maar als de inhoud niet zorgvuldig wordt bewaard, resulteert voor de onderzoeker slechts een baardmankruik. Iets dergelijks zou het geval kunnen zijn met de baardmankruiken die met name in Drenthe op verschillende plaatsen in het veen gevonden zijn (afb. 110).¹² Onderzoek heeft uitgewezen dat het veen in Drenthe in de middeleeuwen en daarna een speciale betekenis gehad moet hebben.¹³ Hekserij is in het verleden in Drenthe net als elders in Nederland uitvoerig gedocumenteerd, met name door de vele heksenprocessen. Dat dit verschijnsel ook archeologisch getraceerd kan worden, is een nieuw maar zeer intrigerend perspectief. Het is daarbij niet alleen zaak om bij nieuwe vondsten nauwkeurig te letten op een eventuele inhoud van dit soort kruiken. Ook het herinterpreteren van oude vondsten kan nieuwe inzichten opleveren. In dat verband is een opmerkelijke vondst uit het Drentse Ruinerwold vermeldenswaard.¹⁴ Omstreeks 1900 zijn daar zeventien steengoedkruiken gevonden op het erf van een boerderij. De kruiken lagen ongeveer een meter diep in een cirkel begraven, alle op de buik met de hals naar het centrum van de cirkel. Daarbij waren de kruiken naar grootte gerangschikt. Merkwaardigerwijs werden in 1967 op hetzelfde erf opnieuw een aantal steengoedkruiken aangetroffen. Wederom lagen de kruiken in een cirkel. Ditmaal was er behalve een aantal onversierde kruiken ook een zeer laat te dateren baardmankruik bij. Van twee kruiken is de inhoud geanalyseerd. De

resultaten van de analyse wijzen in de richting van jenever. De merkwaardige omstandigheid dat de kruiken in een cirkel begraven zijn op het erf van de boerderij doen vermoeden dat het ook in dit geval iets te maken heeft met hekserij.¹⁵

Aanbeveling

Het is duidelijk dat steengoed door zijn ondoorlatende structuur uitstekend geschikt is om dienst te doen bij het schenken of drinken van vloeistoffen. Veelal zal het leven van een steengoedbeker of -kruik geëindigd zijn wanneer deze in scherven op de grond viel. Zoals we zagen, heeft steengoed echter niet zelden ook nog een secundair gebruik gehad. Dat heeft zich afgespeeld bij rituelen als het brengen van een bouwoffer of bij toverij als middel om een betovering te verbreken. Het verdient aanbeveling om bij restauraties en archeologische opgravingen nauwkeurig te letten op de specifieke vondstomstandigheden. Ook moet veel beter gelet worden op een eventuele inhoud van steengoedkruiken. Het onderzoek van rituelen en toverij is een nieuw onderzoeksveld dat nog veel interessante perspectieven biedt.

110 Detail van een laatzeventiende-eeuwse baardmankruik gevonden in 1882 in het veen bij Lieveren en mogelijk als zogenaamde 'heksenfles' gebruikt, coll en foto: Drents Museum Assen

111 Rechter van de twee Congolese imitaties van Westerwald kruikjes van afb. 114

Gã Gã Mwe

Duitse steengoed kannen in Afrika

Alexandra Gaba-van Dongen

Tijdens zijn bezoek in 1966 aan het Nationaal Museum van Ghana in Accra trof de Duitse theoloog en kunsthistoricus Leonhard Meurer (1916-1991) tot zijn verbazing in een van de museumvitruines een achttiende-eeuwse Duitse steengoed kan aan. Er wachtte hem een volgende verrassing, toen hij een in onbruik geraakt fetisch-heiligdom van de Ashanti nabij de stad Kumasi bezocht. Daar zag hij naast enkele inheemse offerschalen eveneens een Duitse Westerwald kan bij het altaar staan, die tezamen met een Hollandse brandewijnfles als drank-offervat had gediend.¹

Mondiale betrekkingen

Van oudsher waren Europese gebruiksvoorwerpen, zoals steengoed kannen, koperwerk, textiel, glaswerk, glaskralen, vuurwapens, tabak en alcohol, belangrijke handelsgoederen voor Europese handelslieden die met hun waar Noord- en Zuid-Amerika, Indonesië, China, Japan, en Afrika aandeden. Van

de West-Afrikaanse kust tot Zuid-Afrika fungeerden Europese voorwerpen, zoals bronzen kookpotten met twee haakoren en drie pootjes, als ruilmiddel of geschenk voor het in stand houden van handelsrelaties met de inheemse bevolking. Deze voorwerpen werden onder meer geruild voor goud, palmolie, ivoor, ebbenhout, specerijen en slaven. Net zoals Hollandse brandewijnflessen (groenglazen 'kelderflessen'),² bleken Duitse steengoed kruiken vanaf het eind van de zeventiende eeuw een zeer begeerd ruilartikel in Afrika, vanwege het stevige, waterdichte en glanzende materiaal, de aantrekkelijke barokke en kleurrijke glazuur- en reliëfversieringen, en de potentiële gebruiksfuncties die een dergelijk voorwerp bij de nieuwe eigenaren kon vervullen.

De meeste Europese handelsgoederen waren nogal vergankelijk van aard en hebben daarom weinig concrete materiële sporen nagelaten. Het hardgebakken Duitse steengoed echter is als voorwerp

112 Twee Westerwald kruikjes, steengoed Westerwald, achttiende eeuw, herkomst Neder-Congo, Democratische Republiek Congo, coll. Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam

113 Drie Westerwald kruikjes, steengoed Westerwald, achttiende eeuw, coll. Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam

114 Twee Kongolese imitaties van Westerwald kruikjes, aardewerk, datering onbekend, herkomst Neder-Congo, Democratische Republiek Kongo, coll. Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam

weliswaar breekbaar, maar het materiaal blijkt het tropische en vochtige klimaat van West-Afrika goed te hebben doorstaan. Vanaf de jaren vijftig van de twintigste eeuw werd de aanwezigheid van deze Europese kruiken in Afrika opnieuw 'ontdekt' door diverse Duitse, Belgische en Franse missionarissen, priesters en dominees die regelmatig in het gebied verkeerden. Een aantal van hen begon deze kruiken bovendien te verzamelen. Museum Boijmans Van Beuningen

in Rotterdam kocht in 2004 voor zijn collectie toegepaste kunst een viertal van deze kannen. Twee ervan zijn achttiende-eeuwse Duitse drinkkruikjes van steengoed, zoals deze destijds op grote schaal geproduceerd zijn in de steengoedovens van Höhr-Grenzhausen in het Westerwald, een befaamd pottenbakkersgebied tussen Koblenz en Siegburg (afb. 112).³ Op het eerste gezicht zijn deze steengoed exemplaren niet bijzonder zeldzaam of uitzonderlijk.

Het museum bezit drie vergelijkbare kruikjes die onderdeel zijn van de collectie Van Beuningen-de Vriese (afb. 113). De andere twee kruikjes zijn echter onmiddellijk curieus: de algehele vormgeving is vrijwel identiek aan die van de Duitse steengoed exemplaren, maar ze zijn elders gemaakt van donkerbruin aardewerk en voorzien van een afwijkende versiering (afb. 111 en 114). Het bijzondere aan alle vier de kruikjes is dat ze gevonden zijn in Neder-Congo, de zuidelijke provincie van de Democratische Republiek Congo (voorheen Zaïre en Belgisch-Congo). Museum Boijmans kocht ze via de antiekhandel uit de nalatenschap van een Belgische missionaris die deze voorwerpen in de jaren zestig van de twintigste eeuw in Neder-Congo had verzameld en kort daarop mee terug naar België had genomen. In Neder-Congo werden de via internationale en lokale handelsroutes verkregen Duitse steengoed kannen door diverse inheemse bevolkingsgroepen op uiteenlopende manieren gebruikt. Dergelijke kannen zijn regelmatig aangetroffen bij begraafplaatsen nabij de nederzettingen. De kruiken werden daar tezamen met het inheems vervaardigde vaatwerk als grafgiften voor de doden bovenop de graven geplaatst. Waarschijnlijk waren de kruiken persoonlijk eigendom van de overledene.⁴ De Duitse steengoed kannen zijn in Neder-Congo, net als in Ghana, ook een rol gaan spelen als drankoffervat bij de fetish-heiligdommen. Bijvoorbeeld bij de Kikongo fungeerden ze mogelijk ook als *minkisi*, containers of vaatjes die deel uitmaken van de nkisi-cultus. Bij deze cultus dienen deze magische objecten de medicijnen te activeren die erin gestopt worden. Ze fungeren tevens als woonplaats voor een voorvader of een geest uit het dodenrijk. Mandjes, zakjes, aarden potten, kalebassen, kistjes of flessen werden voor dit doel gebruikt.⁵ In dit gebied werden de Duitse kannen door de Ekonda met de term als *Mbongo-é-kongo* oftewel 'vazen uit Congo' aangeduid. Deze inheemse benaming maakt duidelijk dat de kruiken lokaal beschouwd werden als interregionaal handelsgoed afkomstig van buiten het eigen stamgebied, in dit geval Bas-Congo (Neder-Congo).⁶

115 Voorbeelden van Westerswald kruiken afkomstig van de voormalige begraafplaats van Grand-Lahou, Ivoorkust, part. coll. Abidjan, foto: P. Trichet

Navolging

De eerder genoemde Duitse theoloog Leonhard Meurer zette in de jaren zeventig zijn onderzoeken naar de Westerswald kannen voort in het West-Afrikaanse Ivoorkust, dat ook een grote rol had gespeeld in de handel en distributie van deze voorwerpen. Het trof hem dat de oude achttiende-eeuwse exemplaren vaak nog in gebruik waren, bijvoorbeeld voor de opslag van palmolie. Bovendien werden deze voorwerpen beschouwd als het erfgoed van de familie, waardoor ze zorgvuldig bewaard zijn gebleven. Vaak zijn het bekende typen Westerswald kannen, met voor op de buik het monogram 'GR' (George Rex), dat in de achttiende eeuw werd gebruikt ter aanduiding van drie opeenvolgende koningen van Engeland en Hannover, allen met de naam George. Engeland importeerde in die tijd grote hoeveelheden van deze GR-kruiken uit Westerswald. Vanaf circa 1770 imiteerden Engelse pottenbakkers deze GR-kruiken, omdat er enorm veel vraag naar was. Staffordshire en de North Midlands worden wel als de productiecentra van de Engelse Westerswald kruiken genoemd.⁷ Interessant en minder bekend is dat de in Afrika geïmporteerde Duitse kruiken ook door lokale pottenbakkers zijn nageemaakt. Zo ook de door museum Boijmans aangekochte bruine aardewerk kruikjes. De algehele vormgeving van de Duitse voorbeelden is exact nagevolgd, maar de decoratie is grotendeels in inheemse stijl, zoals de aangebrachte ronde nopjes die terug te vinden zijn op het traditionele Congolese aardewerk.⁸ Naast deze inheemse decoraties zijn ook traditionele, ingekerfde versieringen op de kruiken te vinden, die enigszins doen denken aan de ingekerfde versieringsmotieven op de Duitse kruiken. Op dit moment zijn

slechts vier andere inheemse Congolese imitaties van Westerwald kruiken bekend.⁹ De enige tot nog toe bekende ooggetuige van het produceren van deze lokale Afrikaanse imitaties van het Duitse pottengoed was Leonhard Meurer, die in Ivoorkust het volgende observeerde: 'Ik bracht een verrassend bezoek aan Wamara, 20 km ten noorden van Bouaké, en trof er twee oude vrouwen, pottenbaksters, die zelf, op basis van de klassieke kruik uit de achttiende eeuw, kruiken met een handvat maakten, op een uitgeholde voet en met een driehoekig patroon aan de bovenzijde. Dit is een zeldzaam en waarschijnlijk uniek overblijfsel van de Westerwald kruik.'¹⁰ Meurer meldde bovendien over de inheemse benamingen van deze Duitse kruiken in Ivoorkust: 'gã gã mwe' is een voorbeeld van zo'n lokale benaming en de betekenis onderstreept de populariteit: 'goed-goed-kruik'.¹¹ Zeer recentelijk bezocht de Belgische onderzoeker Pierre Trichet Ivoorkust en ging in het spoor van Leonhard Meurer op zoek naar de achttiende-eeuwse Westerwald kannen. Hij vond ze onder meer terug in een particuliere collectie in Abidjan (afb. 115), afkomstig van een in 1995 opgegraven begraafplaats bij Grand-Lahou.¹² De omvang van de aangetroffen hoeveelheid van deze kruiken geeft wederom blijk van de enorme populariteit van deze handelswaar bij de Afrikanen.

Het gegeven dat dergelijke geïmporteerde Europese kruiken door lokale pottenbakkers werden nagemaakt, bevestigt de representatieve en symbolische waarde van dergelijke voorwerpen in hun nieuwe culturele context. Dit fenomeen van 'appropriatie' onderzocht ik eerder in 1995, toen ik in Museum Boijmans Van Beuningen de tentoonstelling en begeleidende catalogus *One Man's Trash is Another Man's Treasure* maakte.¹³ Hierbij werd de geschiedenis getoond van Europese handelsgoederen die bij de ruilhandel in beverbont in Noord-Amerika vanaf het eind van de zestiende eeuw een belangrijke rol speelden. Met name alle-daagse Europese gebruiksvoorwerpen, zoals eenvoudig kookgerei, gebruiks-keramiek en glaswerk, werden door de Noord-Amerikaanse Iroquois indianen in het begin van de contactperiode vaak

letterlijk omgewerkt tot andere voorwerpen. Zo werd van een koperen kookketel een Indiaans clansymbool gemaakt: de mythische Thunderbird. Soms bleven de voorwerpen intact, maar functioneerden ze in een geheel andere context dan hun oorspronkelijke. Een Europees wijnglas werd gebruikt als grafgift, en koperen vingerhoedjes sierden kleding. Europese voorwerpen werden op deze manier door de Iroquois indianen in de eigen culturele tradities en belevingswereld opgenomen.

De vier door Museum Boijmans Van Beuningen aangekochte kruikjes staan inmiddels in de nieuwe keramiekopstelling in het souterrain van het Paviljoen Van Beuningen-de Vriese. Uitgangspunt bij deze nieuwe presentatie is de fascinerende en complexe geschiedenis van gebruikskeramiek in Noordwest-Europa: het is er een van onderling verbonden lokale en mondiale tradities. Keramiek is non-stop onderweg en constant aan subtiele transformaties onderhevig. Of in de onsterfelijke woorden van de befaamde Japanse kok en pottenbakker Rosanjin Kitaoji (1883-1959): 'Alle aardewerk is een kopie'. De enige vraag is waar de kopie naar streeft en welk aspect van het origineel het probeert te evenaren'.¹⁴

De auteurs

Alexandra Gaba-van Dongen

Alexandra Gaba-van Dongen studeerde Museologie aan de Reinwardt Academie en Kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Sinds 1986 is zij in dienst bij Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam, aanvankelijk als assistent-conservator en vanaf 1992 als conservator. Een centraal thema binnen haar onderzoek is de interactie tussen culturen en de rol die objecten daarbij speelden. Onlangs is door haar de nieuwe collectieopstelling *StuDiecollectie Eén: Gebruikskeramiek 12de-19de eeuw* ingericht, op basis van de Collectie Van Beuningen-de Vriese in het gelijknamige museum paviljoen. Hier staan momenteel ruim 1600 voorwerpen opgesteld.

Hans Janssen

Hans Janssen studeerde Middeleeuwse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Utrecht. Hij werkte van 1970 tot 1974 bij de voormalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort. Vanaf 1977 tot 2007 was hij werkzaam als gemeentelijk archeoloog van Den Bosch. Sinds februari 2007 werkt hij aan een synthese van het tot nog toe uitgevoerde archeologische onderzoek in deze Brabantse stad. Tevens was hij vanaf 1987 tot 2002 bijzonder hoogleraar Kastelenkunde aan de Rijksuniversiteit van Utrecht. Vanaf 2002 vervult hij dezelfde functie met als leeropdracht 'Materiële cultuur van de middeleeuwen, in het bijzonder kastelen' aan de Universiteit Leiden. Hij publiceerde tal van artikelen en boeken over de materiële cultuur van de middeleeuwen, kastelen en archeologisch onderzoek in Den Bosch.

Ralph Mennicken

Ralph Mennicken heeft een opleiding tot docent gevolgd met als specialisaties Kunstgeschiedenis, Regionale Geschiedenis en Museumcommunicatie. Sinds 1992 geeft hij leiding aan het Töpfereimuseum (Pottenbakkerijmuseum) Raeren. Van 1995 tot 2000 was hij vicevoorzitter van de organisatie voor Belgische musea AFMB. Sinds 2004 is hij bestuurslid van de internationale Arbeitskreis für Keramikforschung (werkgroep voor keramiekonderzoek), die het jaarlijks plaatsvindende Internationale Hafner-Symposium organiseert.

Sebastiaan Ostkamp

Sebastiaan Ostkamp studeerde Europese Archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij werkt als senior materiaalspecialist bij ADC ArchoProjecten en ArchoSpecialisten, beide gevestigd in Amersfoort. Als materiaalspecialist was hij eerder werkzaam voor de stedelijke archeologische dienst van de gemeente Alkmaar (1996-2005) en de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort (1997-2003). Hij is als redacteur verbonden aan *Vormen uit Vuur* en het zogenaamde 'Deventer-systeem'. Hij publiceerde tal van artikelen over de materiële cultuur van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd, waarbij de toenmalige belevingswereld een centraal thema vormt.

Ingeborg Unger

Ingeborg Unger was tussen 1983 en 2006 werkzaam bij de Fritz Thyssen Stiftung in Keulen. Zij promoveerde in 1983 op een

proefschrift over de Keulse kacheltegels. Sinds 1987 werkt ze als vrijwilliger in het Kölnischen Stadtmuseum. Zwaartepunten binnen haar onderzoek vormen Keulse kacheltegels uit de gotiek en de renaissance, steengoed uit Keulen en Frechen uit de zestiende en de zeventiende eeuw en het historisme steengoed van de in Siegburg werkzame pottenbakker Peter Loevenich (1787-1845). Recentelijk verscheen van haar hand een standaardwerk over steengoed uit Keulen en Frechen.

Vincent van Vilsteren

Vincent van Vilsteren studeerde Geologie in Groningen en Ecologische Prehistorie (met de nadruk op de middeleeuwen) aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 1985 is hij conservator archeologie bij het Drents Museum. Hij organiseerde diverse tentoonstellingen op het raakvlak van de archeologie en de historie, zoals: *'Het benen tijdperk'* (1987), *'Bier!'* (1994), *'Opgedolven klanken'* (1999) en *'Schatten uit het veen'* (2004). Daarnaast publiceerde hij over een breed scala aan onderwerpen, zoals de betekenis van de Noord-Drentse veenterpen, de opkomst en ondergang van proto-ambachtelijke bierbrouwers in het Drenthe van de dertiende eeuw, vroegmiddeleeuwse grafvelden en middeleeuwse muntondsten. De laatste jaren vormt de archeologie van rituelen en de rol die voorwerpen daarbij speelden een belangrijk speerpunt van zijn onderzoek. Een mooi voorbeeld hiervan zijn de zogenaamde Spaanse potten (bronzen kookpotten) uit het veen.

Noten

Inleiding

1 AO-reeks nummer 932, pp. 11-12.

2 Renaud 1941 en Brugge 2000.

3 Dam 1995.

4 Klinge 1996, pp. 5-9.

5 Ottema 1918.

6 Tot op de dag van vandaag vormen de door Ottema beschreven vondsten een van de weinige gepubliceerde postmiddeleeuwse vondstgroepen uit Friesland.

7 Zie het in memoriam van J.G.N. Renaud elders in dit nummer.

8 Braat 1932.

9 Braat 1932, p. 17.

10 Zie voor meer informatie het *Corpus Middeleeuws Aardewerk*: <http://www.cma.ab-c.nl>.

11 Clevis & Kottman 1989.

12 De database met daarin alle gepubliceerde objecten wordt beheerd door de Stichting Promotie Archeologie te Zwolle en zal op

termijn digitaal toegankelijk worden gemaakt via de internet site van deze stichting (www.archeologie-spa.nl).

13 Ostkamp 2002b, pp. 16-17.

14 Zie bijvoorbeeld: Molen 1986.

15 Zie bijvoorbeeld: Ostkamp 2004a,

pp. 152-153.

16 Hurst, Neal & Beuningen 1986.

17 Ostkamp 2004a.

Puntneuzen en drieorenkruiken

1 Brink en Meijer 2006.

2 Gaba-van Dongen 2006.

3 Ostkamp 1998, p. 4 en Hees 2002, p. 12.

4 Zie Molen 1986, p. 60, afb. 112 (middenzone).

5 Zie Janssen, Goubitz & Kottman 2001.

6 Zie bijvoorbeeld Arts en Deeben 1982, p. 16. Andere voorbeelden werden ook gevonden tijdens een recent onderzoek van

het Amsterdams Archeologisch Centrum in Geldrop.

7 Marijnissen 1987, p. 209.

8 Pleij 1997, p. 57.

9 Hurst, Neal en Beuningen 1986, pp. 190-197, Hugot 1977, pp. 237-241 en Bastelaer en Kaisin 1881, plaat I.

10 Cat.tent. Zwolle 1980, pp. 158-159, nr. 245

11 Marijnissen 1987, p. 341.

12 Reineking-von Bock 1971, cat.nr. 339, Boiten 1986, p. 14 en Smet en Meester 1988, p. 47.

13 Bax 1948, p. 41.

14 Hugot 1977, p. 258, Hurst, Neal en Beuningen 1986, p. 207 en Reineking-von Bock 1986, p. 265.

15 Foy en Sennequier 1989, p. 325, kleurenafbeelding XXVIII.

Noten

Een bokaal uit Siegburg

- 1 Met dank aan mijn collega E. Nijhof voor correcties en opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Janssen 2002a, pp. 145-146 (met schematische plattegrond en reconstructie). Een uitgebreide publicatie van de resultaten van de opgraving van het Keizershof is in voorbereiding.
- 3 Sasse van Ysselt 1910-1914, II, pp. 6-7.
- 4 Deze beerput is gedocumenteerd als F-200. De bokaal staat geregistreerd als inventarisnummer 13588. De scherven waaruit het voorwerp is samengesteld, dragen verschillende vondstnummers die aangeven dat ze uit verschillende contexten binnen de beerput afkomstig zijn: HTKH IX-0-1843; HTKH IX-182-1857; HTKH IX-183-1930; HTKH IX-182-1937; HTKH IX-0-1938; HTKH IX-0-1944; HTKH IX-0-1945.
- 5 Voor de identificatie van de wapens op basis van de documentatie in de heraldische collecties *Muschart* en *Steenkamp/Damstra*, dank ik het Centraal Bureau voor Genealogie te Den Haag (brief d.d. 16-03-2005 van mevr. drs. Y.M. Prins).
- 6 In de in noot 2 genoemde publicatie zal ook de inhoud van deze beerput beschreven worden.
- 7 Clevis en Thijssen 1989, pp. 26-27, nr. 10.
- 8 Voor de trechterbeker uit de Postelstraat zie Janssen 1983, p. 207, afb. 17 nr. 2. Ook een trechterbeker uit het kasteel Kessel behoort tot deze groep (Clevis en Thijssen 1989, pp. 26-27, nr. 9). Een zeer bijzondere vondst is ook het fragment van een Siegburg trechterbeker uit de bodem van Keulen (thans in de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam) met als rondopende inscriptie de namen van de Drie Koningen Caspar-Melchior-Balthasar waar distelblaadjes zijn uitgesneden tussen de namen van de koningen (vriendelijke mededeling S. Ostkamp). Zie verder bij voorbeeld Reineking-von Bock 1986, pp. 182-183, nrs. 146-148. Klinge 1972, nrs. 557-564, 567-568; Hähnel 1987, pp. 30, 31, 35.
- 9 Dit is bijvoorbeeld het geval bij de trechterbeker uit de beerput in de Postelstraat te 's-Hertogenbosch.
- 10 Falke 1908, deel I, pp. 68 en 74-76. Klinge 1972, pp. 18 en 23-24 en Klinge 1996, p. 30 dateert deze techniek vanaf het midden van de zestiende eeuw.
- 11 Gaimster 1997, pp. 37-38, 91, 192. Zie ook de bijdrage van Ostkamp over de 'Deventer baardman' elders in dit nummer.
- 12 Cools 2001, pp. 202-204.
- 13 Falke 1908, I, p. 92 afb. 81-82.
- 14 Holl 1990.
- 15 Een van de fraaiste vondsten is de complete, bij een brand op 18 maart 1422 verwoeste inhoud van vijf door houten wandjes gescheiden en door drie kachelovens verwarmde vertrekken in het zogenaamde 'Vassalenhaus' op de burg Krivoklát in Bohemen. In deze vertrekken stonden houten kisten, waarin de vazallen hun persoonlijke bezittingen en uitrusting bewaarden. In deze verbrande kisten bevonden zich onder andere drie bokalen, waarvan twee met deksel en

- enig ander schertsdrinkgerei: Durdik 2001.
- 16 Durdik 2001, pp. 20-21.
 - 17 Ostkamp 2002a. Zie ook de bijdrage van Ostkamp en Unger over de Culemborgse monniksbeker elders in dit nummer.
 - 18 Het getijdenboek berust thans in de Huntington Library in San Marino (Californië). Op stilistische gronden kan dit in Vlaanderen vervaardigde getijdenboek worden gedateerd rond 1500. Op basis van het in het boek afgebeelde wapen, bestaande uit het alliantiewapen van Egmond-Bergen/Glymes was het duidelijk bestemd voor Margaretha van Bergen-Glymes. De nadruk in het getijdenboek op Maria Magdalena als vrouwelijke heilige leidt ertoe, dat het boek kan worden geïnterpreteerd als een huwelijksgeschenk van Margaretha's moeder Maria Magdalena van Strijen-Zevenbergen aan haar dochter Margaretha: Wijsman 2006, pp. 108-111.
 - 19 Het alliantiewapen in het getijdenboek voor Margaretha (Wijsman 2006, p. 110) wijkt in enkele details af van het alliantiewapen op de bokaal. In het getijdenboek is Floris' wapen voorzien van een barensteel (ten teken van een jongere zoon bij het leven van zijn vader) en ontbreekt de schelp, die in Margaretha's wapen op de bokaal is weergegeven.
 - 20 Als helmteken wordt van Floris van Egmond, voorzover bekend, een pauwenstaart met twee leeuwen als schildhouders vermeld. Van Buchel tekent als schildhouder echter een bos veren in de vorm van een pijnappel en geeft als zijn devies 'sans faulte'. Zie noot 5.
 - 21 Janssen, Goubitz en Kottman 2001, p. 179
 - 22 Janssen, Goubitz en Kottman 2001, pp. 178, 185; Janssen 2002b, pp. 18, 23.
 - 23 Bruijn 2003, pp. 28-29; Sasse van Ysselt 1910-1914, II, pp. 3-4. Voor Willem, zie ook Cools 2001, p. 208, die 1494 als zijn sterfjaar opgeeft.
 - 24 Cools 2001, pp. 202-204 en 215-217.
 - 25 Sasse van Ysselt 1910-1914, II, pp. 5-8.
 - 26 Sasse van Ysselt 1910-1914, II, p. 5.
 - 27 Sasse van Ysselt 1910-1914, I, pp. 126-127. Sasse van Ysselt acht het mogelijk dat Floris in 1535 (tijdelijk) de voormalige Uithof van de Abdij van Postel in de Postelstraat had gehuurd.
 - 28 Sasse van Ysselt 1910-1914, II, pp. 23-25.
 - 29 Dijk 1973, pp. 196, 431, 458. Floris had bij de O.L.V. Broederschap zelfs een eigen tinnen 'drinckpot' met zijn wapen. Het origineel hiervan is echter verloren gegaan en in 1647 opnieuw gemaakt. Dit laatste exemplaar is tot op heden bewaard gebleven: Kooyman 1999, p. 24.
 - 30 Dijk 1973, p. 431.

De 'sprekende monnik' uit Culemborg

- 1 Met dank aan D. ten Broeke voor de vertaling van de oorspronkelijk Duitse bijdrage van Ingeborg Unger. Tevens danken wij Aad Alink van de Stichting Kasteeltuin Culemborg voor zijn medewerking aan het tot stand komen van dit artikel.

- 2 Ostkamp 2002a.
- 3 In gotische letters zijn de initialen Y(sabeau) en A(ntoon) weergegeven. De naam van Elisabeth is in het Frans gespeld.
- 4 Zie voor een overzicht van dit soort drinkbekers: Ostkamp 1996, p. 13-28.
- 5 De beker is waarschijnlijk met stop erin in de gracht geworpen. Hierbij moet de kop van de schacht van de stop zijn afgebroken. Later is echter ook de kop gevonden.
- 6 Zie ook: Ostkamp 2003.
- 7 Köln, HASTK, Ratsprotokolle 4100.
- 8 Schindling en Ziegler 1991, pp. 72-74.
- 9 Unger 1983, pp. 118-122.
- 10 Unger 2007, zie het hoofdstuk: 'Die Töpferei in der Streitzeuggasse'.
- 11 Köln, HASTK, Ratsprotokolle: Rpr. 53, f. 377/378, 3.5.1604; f. 379/380, 5.5.1604; f. 384, 10.5.1604. Rpr. 54, f. 1/2, 17.5.1604; f. 4/4', 19.5.1604; f. 23/23', 4.6.1604. Rpr. 58, f. 128, 21.8.1609. – Köln, HASTK, VuV, G 235, Turmbuch [= Verhörprotokolle], f. 115'117, 137, 17.5.1604.
- 12 Klersch 1965, p. 174.
- 13 Krueger 1979, pp. 270-272.
- 14 Krueger 1979, p. 293.
- 15 Grimm en Grimm 1984, Bd. 13, Sp. 1584.
- 16 Hees 2002, p. 31.
- 17 Ostkamp 2002b, pp. 16-17.
- 18 Bueren 1999, p. 43.
- 19 Hulzen 1995, p. 21.
- 20 Hulzen 1995, pp. 29 en 38.
- 21 Eeghen 1959, 2de deel, pp. 172-173.
- 22 Centrum voor fabricage technieken afdeling 'Heat Systems'.
- 23 Mededeling D. ten Broeke.
- 24 Met dank aan Andrea Korte-Böger voor deze interpretatie.
- 25 Krueger 1979, p. 294.
- 26 Zie voor een overzicht van dit soort drinkbekers: Ostkamp 1996, p. 13-28.
- 27 Mulsow 2004.
- 28 Ostkamp 1996, p. 15 (zie voor verdere literatuur: noot 18 van dat artikel).
- 29 Vergelijk: Ostkamp 1996, p. 18.
- 30 Ostkamp 1996, p. 14 (zie voor verdere literatuur: noot 8 van dat artikel).
- 31 Ostkamp 1996, p. 13-14 en afb. 1 (zie voor verdere literatuur: noot 1 van dat artikel).
- 32 Ostkamp 1996, p. 23, afb. 13, de als nummer 3 van deze afbeelding besproken beker is gevonden in Delft.
- 33 Ostkamp 1996, p. 24 en afb. 14.
- 34 Cämmerer, Neesen en Panter 1995, pp. 98-100.
- 35 Hulzen 1995, p. 19.
- 36 Hulzen 1995, p. 14.
- 37 Hulzen 1995.
- 38 Renaud 1948, pp. 144-145. Met dank aan Martin Veen (medewerker Provinciaal Depot Bodemvondsten van de provincie Noord-Holland) voor de foto van dit stuk.
- 39 Zie bijvoorbeeld: Krueger 2000.
- 40 Ostkamp 2003.
- 41 Vergelijk: Horst 2003, p. 57.

De maagd en de wildeman

- 1 Vermeulen, Nalis en Havers 2006, pp. 200-204.
- 2 Gaimster 1997, p. 191. Hoewel de begindatering van dit type decoratie door Gaimster rond 1500 wordt geplaatst, lijkt een iets latere datering waarschijnlijker. Zo leverde een grote hoeveelheid keramiekvondsten (met daarbij veel steengoed) van het nabij Alkmaar gelegen en in 1517 verwoeste kasteel de Nieuwburg bijvoorbeeld geen enkele scherf van dit soort steengoed op. Dit terwijl het overgrote deel van de vondsten uit de gracht van dit kasteel stammen uit de periode kort voor en ten tijde van deze verwoesting (Ostkamp, Roedema en Wilgen 2001, p. 61).
- 3 Bartels 1999, p. 61.
- 4 Vermeulen, Nalis en Havers 2006, pp. 200-204.
- 5 Klinge 1996, pp. 10-11.
- 6 Vergelijk: Hees 2002, p. 6.
- 7 Hurst, Neal & Beuningen 1986, pp. 208-214 en Hugot 1977.
- 8 Vreeken 1994, p. 81.
- 9 Zie bijvoorbeeld: Hellebrandt 1977, p. 46
- 10 Zie voor een vijftiende-eeuwse trechterbeker uit Siegburg met een applique waarop meerdere dierfiguren (waaronder een hert) zijn aangebracht: Klinge 1975, cat.nr. 162. In de collectie van het Kunstgewerbemuseum in Keulen vinden we een andere baardman met eikenranken waar zich tussen de ranken een leeuw bevindt (Reineking-von Bock 1986, p. 228 en TAF. 12).
- 11 Met dank aan Ruud de Man (in het recente verleden werkzaam als analyticus van archeologische botanische resten bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort) voor de determinatie van het blad- en vruchtenmotief.
- 12 Hees 2002, p. 20.
- 13 Laarhoven 1992, p. 184.
- 14 Dierick 1963, p. 10. De kathedraal van Chartres bevat een glasraam waarop de boom van Jesse is afgebeeld met daarbij de lichamen van de verschillende koningen.
- 15 Laarhoven 1992, p. 184.
- 16 Reineking-von Bock 1986, p. 235; Ohm en Bauer 1977, p. 34 en Gaimster 1997, p. 206.
- 17 Vergelijk: Lipperheide 1961 en Reineking-von Bock 1986, TAF. 14 en 15.
- 18 Zie ook: Gaimster 1997, p. 200.
- 19 Een met eikenranken versierde kan met daarop de heilige Barbara bevindt zich in het Museum für Kunsthandwerk Frankfurt am Main (Ohm en Bauer 1977, p. 35).
- 20 Vergelijk: Ostkamp 2004.
- 21 Zie bijvoorbeeld: Bleyerveld 2000.
- 22 Twee vergelijkbare bekers uit musea in Keulen en Frechen tonen ons hoe deze voorstellingen er moeten hebben uitgezien (Reineking-von Bock 1986, p. 246 en Góbbels 1985, p. 224).
- 23 Kren 2005.
- 24 Gaimster 1997, p. 203.
- 25 Pleij 1991, p. 93.
- 26 Cat.tent. Hamburg 1963.
- 27 Zie bijvoorbeeld: Cat.tent. Hamburg 1963, p. 8, pp. 24-48, Buri en Stucky-Schürer 1990, pp. 256-259 en Camille 1998, p. 67.
- 28 Zie bijvoorbeeld: Hees 2002, p. 32-33.
- 29 Zie bijvoorbeeld: Cat.tent. Hamburg 1963, p. 2 en Buri en Stucky-Schürer 1990, pp. 256-259.

- 30 Zie voor een alternatieve interpretatie: Vermeulen, Nalis en Havers 2006, p. 206.
- 31 Zie bijvoorbeeld: Buri en Stucky-Schürer 1990, pp. 256-259.
- 32 Zie bijvoorbeeld: Cat.tent. Hamburg 1963, p. 21.
- 33 Hejdomová en Drahotová 1989, pp. 27-30 en Baumgartner 2005, p. 180.
- 34 Zie bijvoorbeeld: Ostkamp, Roedema en Wilgen 2001, p. 112 en p. 134.
- 35 Ostkamp 2004a, zie voor vroege voorbeelden pagina 127-128.
- 36 Reineking-von Bock 1986, p. 232.
- 37 Ostkamp 2004.
- 38 Dam en Habermehl 1988, p. 41-43 en Ostkamp 2001, p. 233-235.
- 39 Zie bijvoorbeeld: Lyall 2000.
- 40 Buri en Stucky-Schürer 1990, pp. 185-186.
- 41 Camille 1998, pp. 66-67.
- 42 Gangelen 1991.
- 43 Zie bijvoorbeeld: Ostkamp 2004a.

Gedistilleerd en heksenbrouwsels

- 1 De plaats wordt in 1618 expliciet genoemd als locatie waar pottenbakkers actief zijn.
- 2 Mayer 1977, pp. 190-192, afb. 20.
- 3 Pfeiffer 1986, p. 169, afb. 457 en 459.
- 4 Priesner en Figala 1998, p. 211.
- 5 Priesner en Figala 1998, p. 211.
- 6 Priesner en Figala 1998, p. 211.
- 7 Priesner en Figala 1998, p. 211.
- 8 Priesner en Figala 1998, p. 212.
- 9 Ook in de collectie van het Keulse Stadsmuseum bevindt zich een groep steengoed destilleerapparaten.
- 10 Priesner en Figala 1998, p. 213.
- 11 Krätz 1990, p. 176, afb. 205.
- 12 Von Falke 1908.
- 13 Von Falke 1908, Bd. II, pp. 92-93, afb. 32-33.
- 14 Klinge 1996, pp. 82-83.
- 15 Vergelijk Hugot 1977.
- 16 Jütte 1993, p. 69 en verder.
- 17 Jütte 1993, p. 69.
- 18 Krätz 1990, p. 17, afb. 6 en p. 34, afb. 21.
- 19 Jütte 1993, p. 76.
- 20 Jütte 1993, p. 77.
- 21 Diptam = *dictamnus albus* (essenkruid of vuurwerkplant); *origanum dictamnus* = hopmarjolein, een oreganosoort.
- 22 Dioskurides, *De materia medica*, cap. 34 (37); een hedendaagse Duitstalige vertaling op <http://www.tiscalinet.ch/materiamedica/Volltext/Buch1.htm>
- 23 Haerkötter en Haerkötter 1986, p. 124.
- 24 Jütte 1993, p. 77.
- 25 Jütte 1993, p. 77.
- 26 Haerkötter 1986, p. 147 en verder.
- 27 Jütte 1993, p. 81.
- 28 Haerkötter 1986, S. 118; Dioskurides, op.cit. noot 22, cap. 104
- 29 Jütte 1993, p. 86.
- 30 Jütte 1993, p. 81.
- 31 Jütte 1993, p. 81.
- 32 Lewin 1980.
- 33 Jütte 1993, p. 78.

Rituelen en toverij

- 1 De kan bevindt zich thans in het bezit van Don Duco te Amsterdam; Sebastiaan Ostkamp was zo vriendelijk mij op deze vondst attent te maken.
- 2 Reineking-von Bock 1986, p. 299-300.
- 3 Oude Testament, Boek Koningen 1, 16 - Vers 34.
- 4 Algemeen Rijksarchief Den Haag, Archief Leeuwenhorst rek.nr. 77. Meer van dergelijke voorbeelden worden door Dirk de Vries in zijn dissertatie behandeld (Vries 1994, p. 109 e.v.).
- 5 Clevis 1988, dit bouwoffer is ook besproken en afgebeeld in: Smit 1990, p. 77.
- 6 Vanwesenbeeck 1996 en Vermunt 1996.
- 7 Groeneweg 1999.
- 8 Een bericht hierover verscheen in het Salland's Volksblad van 12 september 1952. De baardmankruiken zijn opgenomen in de collectie van Museum Oudheidkamer Hardenberg.
- 9 Beemt 1995, p. 236.
- 10 Merrifield 1987, pp.163-175.
- 11 Hees 2002, pp. 61-61. Magie met spellen kwam al voor in de dertiende eeuw, zie: Sanden 2004, p. 200, noot 12.
- 12 Sanden 2004, pp. 187-193.
- 13 Vilsteren 2004, pp. 174-176.
- 14 Leeuw & Lanting 1968.
- 15 Sanden 2004, p. 199. De auteur denkt in dit geval aan witte magie (onttoveren).

Gã Gã Mwe

- 1 Meurer 1974, met name p. 33.
- 2 Akyeampong 1996.
- 3 Zie voor een overzicht van de geschiedenis van het Duitse steengoed: Gaimster 1997.
- 4 MacGaffey & Harris 1993, p. 60.
- 5 R.T., 'Cette précieuse documentation m'a été fournie par le Révérend Père Rombauts, peu avant la fin de ma carrière', p. 1 (ongepubliceerd document van vier pagina's uit april 1970). Met dank aan Yannick De Hondt, Brugge.
- 6 Vanhee 2000, p. 92.
- 7 Reineking-von Bock 1980 en Reineking-von Bock 1986.
- 8 Barley 1994, p. 124.
- 9 Collectie Felix, België, zie: Smet, 1999, p. 108.
- 10 Meurer 1974, p. 38.
- 11 Meurer 1974, p. 39.
- 12 Trichet 2005.
- 13 Dongen 1995.
- 14 Cardozo & Hirano 1987, p. 125.

Literatuur

Akyeampong 1996

E.K. Akyeampong, 'Drink, power, and cultural change: A social history of alcohol in Ghana, c. 1800 to recent times', *Social history of Africa series*, Portsmouth 1996.

Arts en Deebeben 1982

N. Arts en J. Deebeben, *Opgravingen in een 15e-16e eeuwse nederzetting te Leenderstrijp*, Geldrop 1982.

Barley 1994

N. Barley, *Smashing pots! Feats of clay from Africa*, Londen 1994.

Bartels 1999

M.H. Bartels, *Steden in scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Amersfoort 1999.

Bastelaer en Kaisin 1881

D.-A. van Bastelaer en J. Kaisin, *Les grès-cérames ornés de l'ancienne Belgique ou des Pays-Bas improprement nommés grès flamands. Chatelet & Bouffiuoux*, (Documents & rapports de la Société Paléontologique et Archéologique de l'arrondissement judiciaire de Charleroi, Tome XI), Charleroi 1881.

Baumgartner 2005

E. Baumgartner, *Glas des Mittelalters und der Renaissance. Die Sammlung Karl Amendt*, Düsseldorf 2005.

Bax 1948

D. Bax, *Ontcijfering van Jeroen Bosch*, Den Haag 1948.

Beemt 1995

F.G. van der Beemt, 'Een bouwoffer of een geheim voorraadge jenever?', *Westerheem* 44 (1995), pp. 236-239.

Bleyerveld 2000

Y. Bleyerveld, *Hoe bedriefflijk dat die vrouwen zijn. Vrouwenlijsten in de beeldende kunst in de Nederlanden circa 1350-1650*, Leiden 2000.

Boiten 1986

L. Boiten, *Eten om te leven. Leven om te eten. Groningers aan tafel sinds de middeleeuwen*, Groningen 1986.

Brugge 2000

J.P. ter Brugge, 'Jakoba's kruikjes'. De historiografie van de gelijknamige Sieburgkan', in: D. Kicken, A.M. Koldewij en J.R. ter Molen (red.), *Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen*, (Rotterdam papers 11), Rotterdam, pp. 62-72.

Bruijn 2003

M. de Bruijn, 'De voorgeschiedenis van het Keizershof. Een onderzoek naar de vroegere bewoners', *Bossche Bladen. Cultuurhistorisch magazine over 's-Hertogenbosch* 5 (2003), pp. 26-29.

Bueren 1999

T. van Bueren (met bijdragen van W.C.M. Wüstefeld), *Leven na de dood. Gedenken in de Late Middeleeuwen*, Utrecht 1999.

Braat 1932

W.C. Braat, *De archaeologie van de Wieringermeer. Een bijdrage tot de geschiedenis van het ontstaan der Zuiderzee*, Leiden 1932.

Brink en Meijer 2006

P. van der Brink en F.G. Meijer (red.), *Willem Kalf 1619-1693*, Rotterdam/Aken 2006.

Buri en Stucky-Schürer 1990

A.R. Buri en M. Stucky-Schürer, *Zahn und wild. Basler und Straßburger Bildteppiche des 15. Jahrhunderts*, Mainz 1990.

Camille 2000

M. Camille, *Middeleeuwse minnekunst. Onderwerpen en voorwerpen van begeerte*, Abcoude 2000.

Cämmerer, Neesen en Panter 1995

B. Cämmerer, C. Neesen en A. Panter, *Hohenlohe. Das Kicherberger Kunstkabinett im 17. Jahrhundert*, Sigmaringen 1995.

Cardozo en Hirano 1987

S.B. Cardozo en M. Hirano, *Uncommon Clay. The Life and Pottery of Rosanjin*, Tokyo/New York/Londen 1987.

Cat.tent. Hamburg 1963

Die wilden Leute des Mittelalters, Catalogus bij de tentoonstelling in het Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg, 6 september - 30 oktober 1963.

Cat.tent. Zwolle 1980

Thuis in de late middeleeuwen, Catalogus bij de tentoonstelling in het Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle 1980.

Clevis 1988

H. Clevis, Archeologisch onderzoek tussen Hofstraat en Boven Nieuwstraat Kampen (Nieuwsbrief Kampen 2), Kampen 1988.

Clevis en Thijssen 1989

H. Clevis en J. Thijssen, 'Kessel, huisvuil uit een kasteel', *Mededelingsblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* 136 (1989/4), pp. 4-48.

Clevis en Kottman 1989

H. Clevis en J. Kottman, *Weggegooid en teruggevonden. Aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375-1750*, Kampen 1989.

Cools 2001

H. Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)*, Zutphen 2001.

Dam 1995

J.D. van Dam, 'Kannen en kruiken uit de eerste jaren van het KOG', in: *Voor Nederland bewaard. De verzameling van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap in het Rijksmuseum*, (Leids Kunsthistorisch Jaarboek 10), Leiden 1995, pp. 133-140.

Dam en Habermehl 1988

J.C. van Dam en N.D.B. Habermehl, *Het nieuwe marktgebied te Gouda. Van kloosterterrein tot winkelcentrum*, Gouda 1988.

Dierick 1963

A. Dierick, *Kirchenfenster von Chartres*, Bern 1963.

Dongen 1995

A. van Dongen, e.a., *One Man's Trash is Another Man's Treasure. De metamorfose van het Europese gebruiksvoorwerp in de Nieuwe Wereld*, (cat.tent. Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam), Rotterdam 1995.

Dijck 1973

G.C.M. van Dijck, 'De Bossche optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch. 1318-1973', *Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland XXVII*, Tilburg 1973.

Durdik 2001

T. Durdik, 'Erforschung des Vasallenhauses der Burg Krivoklát', *Castella Maris Baltici V* (Archaeologia Medii Aevi Finlandiae VI), Rudkoping 2001, pp. 17-22.

Eeghen 1959

I.H. Eeghen, Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius) Prior van Stein. Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579, (2 delen), *Werken uitgegeven door het historisch genootschap, gevestigd te Utrecht, 4e serie no. 5 en 6*, (= 2 delen), Groningen 1959.

Falke 1908

O. von Falke, *Das Rheinische Steinzeug*, Berlijn 1908 (2 delen).

Foy en Sennequier 1989

D. Foy en G. Sennequier, *À travers le verre du moyen âge à la renaissance*, Nancy 1989.

Gaba-van Dongen 2006

A. Gaba-van Dongen, 'Alledaags & buitengewoon. De gebruiks- en pronkvoorwerpen van Willem Kalf', in: P. van der Brink en F.G. Meijer (red.), *Willem Kalf 1619-1693*, Rotterdam/Aken 2006, pp. 24-35.

Gaimster 1997

D.R.M. Gaimster, *German Stoneware 1200-1900*, Londen 1997.

Gangelen 1991

H. van Gangelen, 'Een fragment van laat-middeleeuws sgraffito-aardewerk met een moralistische trommel en fluit-decoratie', *Westerheem* 40-2 (1991), pp. 63-66.

Göbels 1985

K. Göbels, *Rheinisches Töpferhandwerk. Gezeigt am Beispiel der Frechener Kannen-, Düppen- und Pfeifenbäcker*, Keulen 1985 (herdruk).

Grimm en Grimm 1984

J. Grimm en W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, München 1984 (herdruk).

Groeneweg 1999

G. Groeneweg, 'De schatvondst van Etten uit 1850', *Westerheem* 48 (1999), pp. 37-42.

Haerkötter en Haerkötter 1986

G. Haerkötter en M. Haerkötter, *Hexenfurz und Teufelsdreck – Liebes-, Heil und Giftkräuter: Hexereien, Rezepte und Geschichten*, Frankfurt/Main 1986.

Hähnel 1987

E. Hähnel (red.), *Siegburger Steinzeug. Bestandskatalog Rheinischen Freilichtmuseum Kommern* - Band 1, Köln 1987, pp. 9-52.

Hees 2002

C. van Hees, *Baardmannen en puntheuzen*, Zwolle/Assen 2002.

Hejdová en Drahotová 1989

D. Hejdová en O. Drahotová, *České sklo I. Sklo období středověku a renesance 13.-1. polovina 17. století*, Praag 1989.

Hellebrandt 1977

H. Hellebrandt, 'Raerener Steinzeug', in: *Steinzeug aus dem Aachener und Raerener Raum*, (Aachener Beiträge für Baugeschichte und Heimatkunst - Band 4), Aken 1977, pp. 7-171.

Holl 1990

I. Holl, 'Ausländische Keramikfunde in Ungarn (14-15 Jh)', *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42 (1990), pp. 228-235.

Horst 2003

D.R. Horst, *De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand (1566-1584)*, Zutphen 2003.

Hugot 1977

L. Hugot, 'Aachener Steinzeug', in: *Steinzeug aus dem Aachener und Raerener Raum*, (Aachener Beiträge für Baugeschichte und Heimatkunst - Band 4), Aken 1977, pp. 225-262.

Hulzen 1995

A. van Hulzen, *De Grote Geus en het falende Driemanschap*, Hilversum 1995.

Hurst, Neal en Beuningen 1986

J.G. Hurst, D.S. Neal en H.J.E. van Beuningen, *Pottery produced and traded in north-west Europe 1350-1650*, (Rotterdam Papers VI. A contribution to medieval archaeology), Rotterdam 1986.

Janssen 1983

H.L. Janssen, 'Het middeleeuwse aardewerk: ca. 1200 - ca. 1550', in: H.L. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1983, pp. 188-222.

Janssen 2002a

H.L. Janssen, 'Patrician and Aristocratic Town Residences in 's-Hertogenbosch c. 1250 - c. 1550. The archaeological evidence', in: G. Helmig, B. Scholkmann, M. Untermann (red.), *Centre. Region. Periphery. Medieval Europe*, Basel 2002, Hertingen 2002a (3 dln.), II, pp. 140-148.

Janssen 2002b

H.L. Janssen, 'Gebruiksvoorwerpen met een boodschap. Een aspect van de beeldtaal van Jeroen Bosch (2)', *Bossche Bladen. Cultuurhistorisch magazine over 's-Hertogenbosch* 4 (2002b), pp. 17-24.

Janssen, Goubitz en Kottman 2001

H.L. Janssen, O. Goubitz en J. Kottman, 'Everyday Objects in the paintings of Hieronymus Bosch', in: J. Koldeweij en B. Vermet (red.), *Hieronymus Bosch. New Insights into his Life and Work*, Rotterdam 2001, pp. 171-186.

Jütte 1993

R. Jütte, *Geschichte der Abtreibung – von der Antike bis zur Gegenwart*, München 1993.

Klersch 1965

J. Klersch, *Volkstum und Volksleben in Köln* - Band 1, (Beiträge zur kölnischen Geschichte, Sprache und Eigenart - Band 43), Keulen 1965.

Klinge 1972

E. Klinge, *Siegburger Steinzeug*, (Catalogus Hetjens-museum), Düsseldorf 1972.

Klinge 1996

E. Klinge, *Duits Steengoed. German stoneware*, (Rijksmuseum Amsterdam), Amsterdam/Zwolle 1996.

Kooyman 1999

T. Kooyman, 'De 18 tinnen drinkkannen van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in 's-Hertogenbosch', *De Tinkoerier* 7-2 (1999), pp. 9-37.

Krätz 1990

O. Krätz, *Faszination Chemie. 7000 Jahre Kulturgeschichte der Stoffe und Prozesse*, München 1990.

Kren 2005

T. Kren, 'Looking at Louis XII's Bathsbeba', in: T. Kren en M. Evans (red.), *A masterpiece reconstructed. The hours of Louis XII*, Los Angeles/Londen 2005, 42-61.

Krueger 1979

I. Krueger, 'Reformationszeitliche Bildpolemik auf rheinischem Steinzeug', *Bonner Jahrbücher* 179 (1979), pp. 259-295.

Krueger 2000

I. Krueger, 'Protestantisches Glaubensbekenntnis auch auf Steinzeug. Eine Siegburger Schnelle mit 'Gesetz und Gnade' aus Amsterdam', in: D. Kicken, A.M. Koldeweij en J.R. ter Molen (red.), *Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen*, (Rotterdam papers 11), Rotterdam, pp. 247-256.

Laarhoven 1997

J. van Laarhoven, *De beeldtaal van de Christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen 1997.

Leeuw en Lanting 1968

G. de Leeuw en J.N. Lanting, 'Oude kruiken uit Ruinerwold', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 86 (1968), pp. 169-183.

Lewin 1980

L. Lewin, *Phantastica*, Linden 1980 (nadruk van de uitgave uit 1927).

Lewin 1922

L. Lewin, *Die Fruchtabtreibung durch Gifte*, Berlijn 1922.

Lipperheide 1961

B. Lipperheide, *Das Rheinische Steinzeug und die Graphik der Renaissance*, Berlijn 1961.

Lyall 2000

S. Lyall, *The lady and the unicorn*, Londen 2000.

MacGaffey en Harris 1993

W. MacGaffey en M.D. Harris, *Astonishment & Power*, (cat.tent. Washington, National Museum of African Art), Washington/Londen 1993.

Marijnissen 1987

R.H. Marijnissen (m.m.v. P. Ruyffelaere), *Hieronymus Bosch. Het volledig oeuvre*, Haarlem 1987.

Merrifield 1987

R. Merrifield, *The archaeology of ritual and magic*, New York 1987.

Meurer 1974

L. Meurer, 'Rheinische Barockkrüge in Westafrika', *Keramos. Zeitschrift der Gesellschaft der Keramikfreunde e.V.* 66 (1974), pp. 33-40.

Molen 1986

J.R. ter Molen, e.a. (red.), *Huisraad van een molenaarsweduwe*, Rotterdam/Amsterdam 1986.

Mulsow 2004

R. Mulsow, 'Eine Mönchsfigur und andere Funde aus der Rostocker Weinstraße', *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern. Jahrbuch 2003*, 51, (Lübstorf 2004), pp. 225-242.

Ohm en Bauer 1977

A. Ohm en M. Bauer, *Steinzeug und Zinn*, (Museum für Kunsthandwerk Frankfurt am Main), Frankfurt am Main 1977.

Ostkamp 1996

S. Ostkamp, 'De monniksbeker. Van grap bij de wijn tot religieuze propaganda', *Vormen uit Vuur* 157 (1996), pp. 13-28.

Ostkamp 1998

S. Ostkamp, e.a., *Van gorters, brouwers en een hospitaal. Archeologisch onderzoek aan het Wortelsteegplein*, Alkmaar 1998, (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 6).

Literatuur

Ostkamp 2001

S. Ostkamp, 'Productie en gebruik van pijparden en terracotta devotionalia in de Nederlanden (ca. 1350 - ca. 1550). Het ambacht van de heyligenbacker voor Judocis Vredis, een archeologisch verslag', in: A. Böing en G. Inhester (red.), *Judocis Vredis. Kunst aus der stille. Eine klosterwerkstatt der Dürerzeit*, Borken 2001, pp. 188-256.

Ostkamp 2002a

S. Ostkamp, 'Symbolen van huwelijk en familie op de materiële cultuur van de hoogste adel (ca. 1400-1525)', in: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers en G.H. Scheepstra (red.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg. Aangeboden aan Herbert Sarfatij voor zijn 65e verjaardag*, Amersfoort/Hilversum 2002, pp. 305-337.

Ostkamp 2002b

S. Ostkamp, 'Afvul als historische bron', *ADC-info* 2e kwartaal 2002, pp. 12-23.

Ostkamp 2003

S. Ostkamp, Een boedel op de schop. 16de-eeuwse vondsten uit Oldenzaalse waterput, *Overijssels erfgoed. Archeologische en bouwhistorische kroniek 2002*, Zwolle 2003, pp. 71-112.

Ostkamp 2004a

S. Ostkamp, 'Tortelduiven en vlammeende harten. Huwelijksymbolen op zilver en aardewerk uit Alkmaar tussen 1575 en 1675', *Vormen uit Vuur 186/187* (2004), pp. 112-155.

Ostkamp 2004b

S. Ostkamp, 'Profane Insignien und die Bildsprache des spätmittelalters: die Welt Christlicher Normen und Werte steht Kopf. Einfache Anstecknadeln mit mehreren Bedeutungsschichten', in: J.H. Winkelman en G. Wolf (red.) *Erotik, aus dem Dreck gezogen*, (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik - Band 59), Amsterdam/New York 2004, 155-191.

Ostkamp 2004c

S. Ostkamp, 'De vondsten uit de verschillende beerputten', in: S. Ostkamp en A. van Benthem, *Goes 'Prins van Oranje'. Een archeologische begeleiding*, (ADC Rapport 307), Amersfoort 2004, pp. 11-25.

Ostkamp, Roedema en Wilgen 2001

S. Ostkamp, R. Roedema en R. van Wilgen, *Gebruikt en gebroken. Archeologisch onderzoek naar drie vondstlocaties in het oostelijk stadsdeel*. (Rapporten over de Alkmaarse monumentenzorg en archeologie 10), Alkmaar 2001.

Ottema 1918

N. Ottema, 'Het aardewerk in de Noordelijke Nederlanden in gebruik in het laatste kwart van de zestiende eeuw', *Oude kunst, een maandschrift voor verzamelaars en kunstzinnigen III* (1918), pp. 231-241 en pp. 255-264.

Pfeiffer 1986

G. Pfeiffer, *Technologische Entwicklung von Destilliergeräten vom Spätmittelalter bis zur Neuzeit*, Regensburg 1986.

Pleij 1991

H. Pleij, *Sprekend over de Middeleeuwen*, Utrecht/Amsterdam 1991.

Pleij 1997

H. Pleij, *Dromen van Cognac. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*, Amsterdam 1997.

Priesner en Figala 1998

C. Priesner en K. Figala, *Alchemie. Lexikon einer hermetischen Wissenschaft*, München 1998.

Reineking-von Bock 1980

G. Reineking-von Bock, 'Verbreitung von Rheinisches Steinzeug', *Keramos. Zeitschrift der Gesellschaft der Keramikfreunde e.V.* 87 (1980), pp. 11-50.

Reineking-von Bock 1986

G. Reineking-von Bock, *Steinzeug*, Keulen 1986.

Renaud 1941

J.G.N. Renaud, 'De zoogenaamde Jacobakannetjes', *Oudheidkundig Jaarboek, vierde serie van het bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 10 (1941), pp. 16-19.

Renaud 1948

J.G.N. Renaud, *Oud gebruiksaardewerk*, (Heemschutserie 56), Amsterdam 1948.

Sanden 2004

W.A.B. van der Sanden, 'Een zestiende-eeuwse tinnen papkom uit Orvelterveen – naar een archeologie van de toverij', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 121 (2004), pp. 184-203.

Sasse van Ysselst 1910-1914

A.F.O. van Sasse van Ysselst, *De voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1910-1914 (3 dln.).

Schindling en Ziegler 1991

A. Schindling en W. Ziegler, *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500-1650. Teil 3. Der Nordwesten*, Münster 1991.

Smet 1999

P.A.G.M. de Smet, *Herbs, health, healers. Africa as ethnopharmacological treasury*, Berg en Dal 1999.

Smet en Meester 1988

M. de Smet en P. de Meester, 'Wie het kleine niet eert. Aspecten van het burgerlijk huisraad in de Nederlanden van de 15de tot de 17de eeuw', Sint-Niklaas 1988.

Smit 1990

M. Smit, 'Kampen, houten huizen worden stenen huizen', in: H. Sarfatij (red.), *Verborgten Steden. Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam 1990, pp. 75-77.

Trichet 2005

P. Trichet, 'Poteries anciennes de Côte d'Ivoire' (zie: www.archeographe.net/article107.html - maart 2005).

Unger 1983

I. Unger, *Kölner Ofenkacheln vom 14. Jahrhundert bis um 1600. Das Kölner Kachelbäckerhandwerk und seine Produkte (unter besonderer Berücksichtigung des 16. Jahrhunderts)*, Bonn 1983

Unger 2007

I. Unger, *Kölner und Frechener Steinzeug der Renaissance. Die Bestände des Kölnischen Stadtmuseums*. Keulen 2007.

Vanhee 2000

H. Vanhee, 'Agents of order and disorder: Kongo Minkisi', in: *Re-visions: new perspectives on the African collections of the Horniman Museum*, Londen/Coimbra 2000.

Vanwesenbeeck 1996

C. Vanwesenbeeck, 'Het huis Cauwenborg in de Dubbelstraat', *De Waterschans* 26-2 (1996), pp. 53-58.

Vermeulen, Nalis en Havers 2006

B. Vermeulen, H. Nalis en G. Havers, *Razende mannen, onrustige vrouwen. Archeologisch en historisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse nederzetting, een adellijke hofstede en St. Elisabethgasthuis te Deventer*, (Rapportage Archeologie Deventer 17), Deventer 2006.

Vermunt 1996

M. Vermunt, 'Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in de Cauwenburg', *De Waterschans* 26-2 (1996), pp. 59-65

Vreeken 1994

H. Vreeken, *Kunstnijverheid: Middeleeuwen en Renaissance / Decorative arts: Middle Ages and Renaissance*, Rotterdam/Amsterdam 1994.

Vilsteren 2004

V.T. van Vilsteren, 'Bijgeloof in Bunne – middeleeuwse bronzen schotels uit Drentse vennen', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 121 (2004), pp. 166-183.

Vries 1994

D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen, Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht 1994.

Wijsman 2006

H. Wijsman, *Handschriften voor het hertogdom. De mooiste verlichte manuscripten van Brabantse hertogen, edellieden, kloosterlingen en stedelingen*, Alphen 2006.

Prof. dr. Jacob Gerard Nicolaas Renaud (1911-2007)

Tussen 1957 (nr. 9) en 1990 (nr. 140) maakte Jaap Renaud deel uit van de redactie(commis­sie) van het toenmalige mededelingenblad van onze vereniging. Het is te danken aan zijn inbreng dat artikelen over in Nederland opgegraven keramiek uit de late middeleeuwen tot op de dag van vandaag een belangrijk onderdeel van ons tijdschrift vormen. Vooral in de beginjaren van de vereniging vestigde Renaud via zijn bijdragen de aandacht op bijzondere keramische vondsten en specifieke groepen gebruiks aardewerk. De redactie vond zijn vriend H.J.E. van Beuningen, die als bestuurslid eveneens enkele jaren aan onze vereniging verbonden was, bereid om ons erelid Jaap Renaud te memoreren.

Zondag 22 april 2007 mocht ik persoonlijk afscheid nemen van Jaap Renaud. De vage glimlach die even op zijn gezicht verscheen toen ik hem probeerde duidelijk te maken dat zijn oude vriend Hendrik Jan naast zijn ziekbed stond, gaf mij de hoop dat er nog even sprake is geweest van herkenning. En die indruk was voor mij ruimschoots voldoende om dankbaar te zijn voor dit laatste bezoek. Twee dagen later overleed hij en op 2 mei moest ook ik, tijdens een indrukwekkend samenzijn van familie en bekenden, voor altijd afscheid nemen van mijn oude vriend Jaap Renaud.

Mij is gevraagd enige herinneringen vast te leggen over mijn persoonlijke contacten met Jaap Renaud gedurende de meer dan 60 jaar dat wij elkaar kenden. Eigenlijk zou ik kunnen volstaan met te verwijzen naar het artikel van zijn hand in het in 1973 verschenen 'mededelingenblad 71' van onze vereniging *Rhodesteyn, schatkamer der middeleeuwse ceramiek*. Rhodesteyn, mijn landhuis in Langbroek, met een aangebouwde museumvleugel waar sedert 1965 mijn collectie gebruiksvoorwerpen was ondergebracht.

In het artikel beschrijft Renaud niet alleen de keramiekverzameling maar ook de inrichting van de museumruimten. En bovendien vermeldt hij het een en ander over de verzamelaar zelf en over diens streven een zo volledig mogelijk overzicht van de Nederlandse keramische gebruiksvoorwerpen als onderdeel van de Nederlandse materiële leefcultuur bijeen te brengen. Toen Renaud dat artikel schreef hadden wij al dertig jaar samengewerkt. In die jaren fungeerde de (leraar) wetenschapper Renaud in belangrijke mate als stimulator en opvoeder van de (leerling) verzamelaar Van Beuningen.

In 1941 begon mijn beroepsmatig werk in Rotterdam. Tijdens de fietstochten van mijn woonhuis naar kantoor reed ik iedere dag door het verwoeste stadscentrum waar werkkrachten van de Diwero (Dienst Wederopbouw Rotterdam) bezig waren de verwoeste bebouwing te slopen en tot en met de fundering af te breken. Het puin werd afgevoerd zodat direct na de oorlog met de wederopbouw kon worden begonnen. In die tijd deed Renaud in Rotterdam archeologisch onderzoek naar de resten van enkele middeleeuwse kastelen, terwijl ik profiteerde van het tijdens de sloopwerkzaamheden openliggende bodemarchief. Met mijn aangeboren belangstelling voor archeologie kwam ik in contact met de 'Diwero-mannen' en spoedig was bekend dat ik geïnteresseerd was in de voorwerpen die zij veelvuldig tevoorschijn brachten. De toen gelegde contacten resulteerden in een toenemend aanbod van tegels, tinnen lepels, potten, pannen en andere gebruiksvoorwerpen. Ik begon met het verzamelen van die voorwerpen omdat ze mij boeiden, maar toen nog zonder enig vooropgesteld doel; gewoon om ze te bezitten en om er naar te kunnen kijken. Dat veranderde op slag toen ik in 1943 het boek 'Oude Ambachts Kunst' kocht, dat in dat jaar verscheen. In die publicatie besteedde J.G.N. Renaud aandacht aan de gewone, voor dagelijks gebruik bestemde middeleeuwse en vroegmoderne gebruiksvoorwerpen 'die hun schoonheid in de eerste plaats aan hun vorm danken'.

Het ging Renaud om inzicht in de vormgeschiedenis van het alledaagse gebruiksvoorwerp, waarvoor de toen ter beschikking staande gegevens nog zeer gebrekkig en onvolledig waren. Renaud heeft mij vaak gewezen op het baanbrekende onderzoek dat prof. dr. Walter Dexel in Braunschweig op dit gebied verricht had. Een van de vele buitenlandse reizen die ik met Jaap maakte, ging dan ook naar Braunschweig om daar contacten te leggen met Thomas

Dexel, de zoon die het wetenschappelijke werk van zijn vader voortzette.

Mijn eerste persoonlijke contact met Jaap Renaud werd gelegd toen hij ons in Kralingen bezocht, kort na ons huwelijk in september 1944. Ik toonde hem toen een aantal tinnen voorwerpen afkomstig uit de Rotterdamse bodem, want het tinnen gebruiksvoorwerp had toen, meer nog dan keramische gebruiksvoorwerpen, mijn bijzondere belangstelling. Dat eerste bezoek werd door vele andere gevolgd en Jaap Renaud onderrichtte mijn eerste vrouw en mij steeds meer, en legde daardoor in feite de grondslag voor de verzameling die uiteindelijk is uitgegroeid tot de Collectie Van Beuningen-de Vriese die na het overlijden van mijn vrouw in het speciaal daarvoor gebouwde paviljoen in Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam werd ondergebracht.

Het is Jaap Renaud geweest die mij er vanaf het begin toe heeft gebracht om, ook al ben je 'amateur en verzamelaar', toch zoveel mogelijk alle wetenschappelijk noodzakelijke gegevens over vindplaats en vondstomstandigheden vast te leggen. Fotograferen, maten vastleggen, waar gevonden, van wie en wanneer verworven: het staat vermeld op bijna ieder voorwerp dat in de collectie is opgenomen. Dat inzicht gaf aanleiding om mij, wederom gestimuleerd door Jaap Renaud, als voorzitter van de 'Coördinatie Commissie van advies inzake archeologisch onderzoek binnen het ressort Rotterdam', in te zetten voor de benoeming in Rotterdam en de Maasmond van de eerste in Nederland beroepsmatig werkzame stadsarcheoloog. Dit was noodzakelijk omdat anders vele belangrijke archeologische waarden verloren zouden gaan, vooral in het Maasmondgebied, vanwege het enorm omvangrijke maar noodzakelijke grondverzet.

Jaap Renaud, tot 1949 verbonden aan de Rijksdienst voor Monumentenzorg en nadien benoemd tot wetenschappelijk

hoofdamtenaar bij de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, heeft mij vaak verteld dat zijn belangstelling voor de materiële leefcultuur en de vormontwikkeling van het gebruiksvoorwerp in Amersfoort niet altijd door al zijn collegae werd gedeeld. Maar wellicht was dat ook een gevolg van het feit dat de wetenschappelijke belangstelling voor de middeleeuwse cultuurgeschiedenis in Nederland in die tijd nog niet zozeer aanwezig was.

Hoe dan ook, er was alle aanleiding toe om ons in te zetten voor het vergroten van de publieke belangstelling voor de middeleeuwse leefcultuur en de ontwikkeling van vormgeving en gebruikswijze van de alledaagse voorwerpen, bestemd voor gebruik in de keuken en op tafel. Het verzamelen van al die verschillende vormen en typen gebruiksvoorwerpen, gebaseerd op een zoveel facetten omvattende doelstelling, vraagt bij het groeien van de verzameling van de verzamelaar verantwoordelijkheid voor de bestemming van de collectie wanneer daarvan, om welke reden dan ook, afstand moet worden gedaan. Jaap en ik hebben hierover veel van gedachten gewisseld, waarbij het ons duidelijk werd dat de nodige aandacht moest worden besteed aan publiciteit in de media en het organiseren van tentoonstellingen in daarvoor in aanmerking komende museale instellingen.

Maar daarvoor moest een instrument worden gecreëerd. Wij besloten om een Stichting op te richten die ten doel zou hebben het bevorderen van de studie van de geschiedenis van het gebruiksvoorwerp in de Nederlanden in de loop der eeuwen en van de ontwikkeling van het aardewerk in het bijzonder en alles wat met dit doel in de ruimste zin samenhangt. Op 6 december 1960 werd daarom in Rotterdam 'De Stichting Het Nederlandse Gebruiksvoorwerp' opgericht. Tot de oprichters/bestuursleden behoorden ook J.G.N. Renaud en H.J.E. van Beuningen. Toen namens de

Minister van Justitie op 22 december 1960 mededeling werd gedaan dat de Stichting in het Openbaar Centraal Stichtingenregister was ingeschreven, konden wij beginnen.

Uit de notulen van november 1961 en januari 1962 blijkt hoeveel voorbereidend werk moest worden verricht voor de tentoonstelling van middeleeuwse keramiek en andere gebruiksvoorwerpen die in samenwerking met directie en medewerkers van Museum Boijmans Van Beuningen voor 1963 was voorzien. En zo trad de Stichting voor de eerste maal naar buiten met *In Kannen en Kruiken, een keuze uit tafel- en eetgerei 1100 - 1600*. Een uitvoerige catalogus werd samengesteld met vele afbeeldingen en artikelen.

Het succes van deze tentoonstelling, de vele nieuwe aanwinsten, alsmede nieuwe inzichten en de niet aflatende initiatieven van Jaap Renaud resulteerden, zoals uit notulen van april 1965 blijkt, in plannen om in 1966 een tweede tentoonstelling te organiseren. Tijdens die vergadering bericht Jaap Renaud over zijn te verwachten benoeming tot bijzonder lector 'Kastelenkunde' aan de Faculteit der Letteren in Utrecht. Het bestuur realiseert zich dat dit lectoraat ook een onmisbare schakel zal vormen tussen het werk van de Stichting en de opleiding van studenten. Van Beuningen wordt uitgenodigd om zitting te nemen in het curatorium waarvan ook het hoofd van de Monumentenraad en enige professoren deel uitmaken. Het lectoraat is financieel gesproken geen vetpot en ook 'De Nederlandsche Kastelen Stichting' heeft geringe financiële armslag, zodat De Stichting Het Nederlandsche Gebruiksvoorwerp besluit een aantal jaren financieel bij te springen om de kosten van het lectoraat te helpen dekken. In het academisch jaar 1969-1970 krijgt Renaud twee uur voor 'Kastelenkunde' toebedeeld, waarvan bijna een uur wordt besteed aan het gebruiksvoorwerp.

Inmiddels waren Jaap Renaud en dus ook het Stichtingsbestuur volop bezig met nieuwe initiatieven die ertoe leidden dat in maart 1966 in Rotterdam, Schiedam en Delft een internationaal symposium plaatsvond met als onderwerp 'Middeleeuwse Archeologie in oude binnensteden'. De teksten van de lezingen zijn gebundeld en in 1968 onder redactie van J.G.N. Renaud uitgegeven als eerste deel in de serie *Rotterdam Papers: A contribution to medieval archaeology*. Er was alle reden om in mijn voorwoord te memoreren dat dit symposium nooit had kunnen slagen zonder de waardevolle adviezen en de persoonlijke steun van dr. J.G.N. Renaud.

In 1973 vond het volgende internationale symposium in Rotterdam plaats, nu met als onderwerp 'Woning en huisraad in de Middeleeuwen' en de teksten van de toen gehouden lezingen zijn in 1975 wederom onder redactie van dr. J.G.N. Renaud in de *Rotterdam Papers* gepubliceerd. Inmiddels zijn in deze serie elf delen verschenen, en een aantal verdere publicaties staan nog op stapel. Rotterdam als bakermat voor middeleeuwse archeologie heeft door het werk van prof. dr. J.G.N. Renaud daarmee gestalte gekregen.

Na het overlijden van mijn eerste vrouw in 1980 en de overdracht van de collectie Van Beuningen-de Vriese aan de gemeente Rotterdam verminderde mijn betrokkenheid bij het verzamelen van middeleeuwse keramische gebruiksvoorwerpen.

Maar onze contacten bleven bestaan en vele malen werden over en weer bezoken en correspondentie uitgewisseld. Bij mijn bezoeken aan zijn woonhuis in Amersfoort keek ik vaak naar een groen geglazuurde zestiende-eeuwse aardewerk kandelaar, met de vorm van een gotische bronzen knoopkandelaar. Waarschijnlijk is deze door mij aan Jaap Renaud gegeven bij een van onze eerste contacten en sedertdien door mij steeds met enige afgunst bij hem bekeken, want het is een uniek exemplaar. Jaap Renaud heeft steeds fijntjes geglimlacht wanneer ik mijn belangstelling voor deze kandelaar uitsprak.

Zondag 22 april gaf Wouter Renaud mij op uitdrukkelijke wens van zijn vader deze kandelaar terug. Een ontroerende geste van mijn heel bijzondere vriend Jaap Renaud.

Hendrik Jan Van Beuningen

Jacob Stodel (1927-2007)

Op 18 maart 2007 overleed in Londen op 79-jarige leeftijd Jacob Stodel. Hij was een gerenommeerd en gezaghebbend antiquair met klanten over de hele wereld. De vierde en laatste Stodel uit een geslacht van antiekhandelaren, een generalist met een voorliefde voor meubelen, porselein en aardewerk van 1600 tot 1800.

Jacob Stodel werd in Amsterdam geboren als oudste zoon van 'redelijk orthodox' Joodse ouders. In de oorlog dook het gezin onder. Aanvankelijk bij een slager in Breda, waar Jacob zijn tijd doodde met voorlezen aan een blinde oude dame, het schillen van aardappelen en het maken van bloedworst, en vervolgens nog korte tijd in Brussel. Na de bevrijding volgde Jacob de 'Gemeentelijke Inhaal cursus voor Ondergedoken Leerlingen' in Amsterdam en haalde razendsnel zijn eindexamen HBS-B. Na een studie politicologie koos hij toch voor een leven als antiquair.

In 1950 begon Jacob zijn eigen zaak in Londen. Grote inboedels van kastelen en buitenhuizen kwamen daar vanwege de hoge kosten en successierechten op de markt. Daar was ook veel Nederlands antiek bij dat Jacobs speciale interesse had en dat hij in Nederland verkocht. Na de oliecrisis in 1973 werd het moeilijker topstukken te vinden. Voor zijn werk vloog Jacob constant de wereld rond. Na het overlijden van zijn vader Salomon nam Jacob vanuit het Rokin deel aan de Antiekbeurs in Delft, maar de historische ruimten van het Prinsenhof boden op den duur te weinig mogelijkheden. De PAN in de RAI en de TEFAF in Maastricht kwamen hiervoor mede dankzij Jacobs bevlogen ideeën in de plaats.

Keramik had Jacobs bijzondere belangstelling. Dat blijkt wel uit de publicaties waaraan hij meewerkte en de bijzondere verkoopcatalogi die hij samenstelde. In de jaren zeventig van de vorige eeuw droeg hij bij aan Hugo Morley-Fletchers boek over Meissen-porselein (*Meissen*) en stelde hij over ditzelfde onderwerp een catalogus samen (*Meissen and Science*, beide Londen 1971). In de jaren die daarop volgden verschenen catalogi over

Delfts aardewerk (*Blue delftware, 1680-1720*, Amsterdam 1981, en *The splendour of Dutch delftware*, Londen 1993) en Hollands porselein (*Hollands porselein, de collectie B. Houthakker*, Amsterdam 1986) waarvoor museumcollega's Bram den Blaauwen en Jan Daan van Dam graag de inleidingen schreven. De verwevenheid van de kundige handelaar (waarvan Jacob bij uitstek de exponent was), de museumconservator en de bevrogen verzamelaar kwam ook tot uiting in de veelvuldige keramiekreizen die vanaf 1989 met Pieter Tichelaar, Jan Daan van Dam, Hans en Jacobien Rensing, Dave en Robert Aronson en Joseph Estié werden ondernomen. De eerste bestemming was de tentoonstelling over 'Frankfurter faïence' in Frankfurt (1988-1989). Al kijkend en discussiërend werden de toeschrijvingen aan Frankfurt op goede gronden in twijfel getrokken en verruild voor Delft – zie het artikel van Hans Rensing in het *Mededelingenblad Nederlandse vereniging van vrienden van de ceramiek* 134 (1989/2) – een visie die tegenwoordig algemeen geaccepteerd is.

Als bekroning van zijn werk zag Jacob (toen al ziek) de verkoop in 2004 van een paar grote tulpenvazen aan het Rijksmuseum. Hij wist al 35 jaar van het bestaan van deze belangwekkende voorwerpen af. Met deze aankoop is zowel voor Jacob Stodel als voor het Rijksmuseum een lang gekoesterde wens in vervulling gegaan.

Jacob heeft De Vereniging verschillende keren geholpen bij de realisatie van bijzondere nummers over Nederlandse faïence. Wij zijn hem daarvoor zeer erkentelijk.

*Bestuur Nederlandse vereniging
van vrienden van ceramiek en glas
Redactie Vormen uit Vuur*

Voor dit in memoriam is gebruik gemaakt van de necrologie van Peter Brusse in De Volkskrant en van informatie die Joseph Estié ons ter beschikking stelde.

Signalement

Liefde & Hebzucht Verhalen van gepassioneerde keramiekverzamelaars

Keramiekmuseum Prinsessehof is van oorsprong een verzamelaarsmuseum. De omvangrijke collectie Aziatische keramiek van de Friese verzamelaar Nanne Ottema vormde in 1917 de grondslag van het museum. Tegenwoordig telt Nederland vele duizenden keramiekverzamelaars. Onder de titel *Liefde & Hebzucht* is in het Prinsessehof op 23 mei 2007 een serie presentaties gestart waarin de persoonlijke verhalen van deze verzamelaars centraal staan. De eerste presentatie in deze serie is te zien tot en met 6 januari 2008.

Persoonlijk verhaal

Voor elke presentatie in de reeks *Liefde & Hebzucht* nodigt het Prinsessehof een viertal keramiekverzamelaars uit om de mooiste, dierbaarste of opmerkelijkste stukken uit hun collectie te presenteren en het publiek deelgenoot te maken van hun liefde voor keramiek. Zij vertellen ons wanneer en hoe deze liefde is ontstaan, wat het verzamelen voor hen betekent en hoe zij dagelijks met hun collectie omgaan. Bijzonder is dat zij hun geliefde voorwerpen kunnen tonen te midden van de museumcollectie. *Liefde & Hebzucht* vindt u terug in alle zalen van het museum. Elke verzamelaar presenteert in één vitrine de topstukken uit zijn of haar collectie. Een essentieel onderdeel van de

tentoonstelling is het persoonlijke verhaal van de verzamelaar, dat door middel van een gefilmd interview bij de vitrine wordt getoond. Zo krijgt de museumbezoeker als het ware een privé-rondleiding bij de verzamelaars thuis. Juist dit persoonlijke verhaal brengt de stukken tot leven en geeft een indruk van de mens áchter de verzameling.

Onderzoek

Het Prinsessehof wil graag de banden met keramiekverzamelaars versterken en vindt het belangrijk om verborgen erfgoed dat zich in particuliere handen bevindt onder de aandacht te brengen. In 2003 is het museum daarom een uitgebreid onderzoek gestart naar het verzamelen van keramiek in Nederland. Vele honderden privé-verzamelaars hebben hieraan een waardevolle bijdrage geleverd. Bij de opening van deze eerste presentatie in de serie publiceert het Prinsessehof alle resultaten van dit onderzoek in een komend nummer van het tijdschrift *Keramika* en op de website www.prinsessehof.nl.

De website www.aziatischekeramiek.nl

Steeds meer mensen weten de weg te vinden naar de website www.aziatischekeramiek.nl. En terecht, want er is steeds meer op te vinden. Vier Nederlandse musea werken samen bij hun streven hun collecties Chinese en Japanse keramiek beter toegankelijk te maken voor de liefhebbers. Dat gebeurt door de organisatie van tentoonstellingen, maar ook door middel van deze website, waarvan de redactie en regie in handen zijn van Keramiekmuseum Prinsessehof.

Bord, porselein, d. 23 cm, China, 1760-1780, Rijksmuseum, inv.nr. AK-RBK-1953-60

Vier museumcollecties met indexen toegankelijk

Delen van de vier museumcollecties zijn via de site met behulp van verschillende indexen te doorzoeken. Daarnaast biedt de site actuele informatie over tentoonstellingen over Chinese en Japanse keramiek in binnen- en buitenland, en over recente

Gravure, 32,6 x 36,8 cm, Nicolas de Larmessin, vóór 1743, Rijksprentenkabinet, inv.nr. RP-P-1968-150

aanwinsten door de musea. In de rubriek 'merken' wordt een overzicht gegeven van de meest voorkomende merken op porselein en onder 'bibliotheek' wordt een goed overzicht geboden van recente en toegankelijke handboeken op de verschillende deelgebieden die de site bestrijkt. Nieuw is de rubriek 'prenten op porselein' waarin wordt gepoogd om de voorbeeldprent of -tekening te tonen van zoveel mogelijk stukken Chinees en Japans porselein met voorstellingen die naar Europese voorbeelden zijn gedecoreerd. Hebt u een voorwerp waarvan u vermoedt dat een Europees voorbeeld ten grondslag ligt aan de decoratie, dan stelt

een index op voorstellingstrefwoorden ('hond', 'eend', 'haven', 'kerk', 'parasol') u in staat direct na te gaan of een voorwerp met een identiek decor in de vier museumcollecties voorkomt. Met één druk op de knop heeft de honden- of eendenliefhebber al het Chinees porselein te pakken waarop een hondje of eendje is geschilderd. Als het Europees voorbeeld bekend is, brengt één klik van de muis u vervolgens bij een afbeelding en beschrijving van deze prent of tekening.

Stel een vraag

'Prenten op porselein' is nu al voor iedereen toegankelijk, maar tegelijk is het een publicatie in wording. De samenstellers hopen dat in de toekomst meer voorbeeldprenten aan het porselein verbonden kunnen worden en zij houden zich aanbevolen voor suggesties. Met de knop 'stel een vraag' kunt u over elk onderwerp dat verband houdt met Chinese of Japanse keramiek terecht. Maar u kunt ons op die manier ook opmerkzaam maken op prenten die nog aan ons bestand ontbreken.

Signalement

Fürstlich Eingerichtet – Gülden Leder und Delfsch Porcellain im Schloss Oranienbaum

7 juli - 23 september 2007

Momenteel is er in het Slot Oranienbaum te Oranienbaum (10 km ten oosten van Dessau) onder de titel *Fürstlich Eingerichtet* een tentoonstelling te zien over goudleer en Delfts aardewerk.

Het Slot Oranienbaum is een van de ruim honderd gebouwen die beheerd worden door de Kulturstiftung DessauWörlitz. In de zomer van 2003 werd met de omvangrijke tentoonstelling *Oranienbaum – Huis van Oranje* het slot voor het eerst voor het publiek opengesteld. Deze expositie vond plaats in het nog ongerestaureerde slot. Enerzijds omdat het niet mogelijk was de openstelling nog verder uit te stellen, anderzijds om de bezoeker de mogelijkheid te bieden de herstelwerkzaamheden van dichtbij te volgen.

Tijdens de zomermaanden van 2007 is de tweede grote expositie in het slot te bezichtigen. Directe aanleiding voor deze tentoonstelling is de onlangs voltooide restauratie van de zogenoemde *Ledertapeten* zaal. Een van de weinige origineel bewaard gebleven ruimtes in het slot die nog uit de tijd van prinses Henriette Catharina van Oranje-Nassau (1637-1708) dateert. Deze Hollandse prinses, die gehuwd was met de Duitse vorst Johan George II van Anhalt-Dessau, liet het slot in 1683 bouwen met de bedoeling het als zomerverblijf te gebruiken.

Het hoogtepunt van de tentoonstelling vormt de met laat 17de-eeuws Nederlands goudleer behang beklede zaal, waarvan beide korte zijden gedecoreerd zijn met rijk geornamenteerd houtsnijwerk. Uit historisch bouwonderzoek en verder kunsthistorisch onderzoek is gebleken dat het hier gaat om de laatste bewaard gebleven *Porcelaingallerij* -- nog grotendeels uit de jaren 1680 stammend -- van het in Den Haag ontwikkelde kabinettype.

De rest van de tentoonstelling is afgeleid van deze twee inrichtingselementen: goudleer en Delfts aardewerk. Van beide groepen worden belangrijke en kostbare stukken getoond van een groot aantal bruikleengevers. Zo hebben onder andere het Schloss Pilsnitz (Dresden) en het Deutsches Tapetenmuseum (Kassel) goudleer in bruikleen gegeven en is er een grote verzameling Delfts aardewerk (circa 150 objecten) uit het Gemeentemuseum Den Haag en een collectie Oranje keramiek van het Drents Museum (Assen) te bezichtigen.

Met deze stukken is getracht om het Slot deels in oude luister te herstellen en het waarlijk 'vorstelijk' in te richten, waarbij de bewaard gebleven ruimten en de boedelinventaris (1709) van Henriette Catharina als richtlijn gebruikt zijn.

Slot Oranienbaum te Oranienbaum
(10 km ten oosten van Dessau)

Introduction Research into Rijnland stoneware

S. Ostkamp

This number of *Vormen uit Vuur* concentrates on the historical role of Rijnland stoneware in the Netherlands: objects such as 'Jacoba' jugs (fig. 2) which, despite having been thrown away as worthless at the time, comprise one of the earliest types of archaeological 'find', are imbued with a long cultural history, and form a good starting point for the study of late mediaeval everyday objects in our region.

Interest in such objects was for a long time strictly antiquarian: many pieces were dug up in the 19th Century, but it was not until the 20th Century that much was published on this subject. Nanne Ottema, writing in 1918, was a man before his time in realizing that the provenance of finds and their relation to one another was important. However, such everyday objects continued to be overlooked as more than a means of dating a building, written sources giving enough information about mediaeval culture and history. In W.C. Braat's 1932 dissertation he struggles with the legitimization of mediaeval archaeology, and calls for a systematic chronology of shards to enable accurate dating, but sees such objects as a means to an end, lacking 'art' enough to be worthy of study for themselves.

It was not until the 1980s that real interest began to be shown in excavated objects. In 1983 Braat's call for a typo-chronological overview of late mediaeval and early modern everyday earthenware objects was answered with the initial publication of the CMA (a corpus of mediaeval earthenware finds from excavations in the Netherlands and Flanders) (note 10), which aims to use dateable objects from excavations to enable the dating of different types of earthenware. A later initiative aimed to compare finds with others from elsewhere in the country. It was vital for this that finds should be classified and described in a standardized manner. The Deventer System, introduced in 1989 provided this standard, and much material has been since published using this system.

This development of the archaeological study of everyday articles such as Rijnland stoneware closely mirrors the development of the whole field of archaeological study. The first phase of archaeological study is the 'cultural-historical paradigm': it is mainly descriptive, as people aim to find order, and the typo-chronology is an important part of this. Then follows the establishment of 'archaeological correlates': processes such as putting trade networks or social strata on the map are important to this phase, which is called 'processual archaeology'. In these, the object is still not seen as central to the research, but as a tool. A further step is 'contextual archaeology', which involves putting a face to the people behind the objects. Finds are no longer seen as a logical result of certain fixed processes: each one

is seen individually within its specific context. Although contextual research has been known within the field of archaeology since the 1980s, this sort of analysis remains rare; this edition specifically aims to present articles using this kind of research. The beauty of these objects, although appreciated, does not take centre stage: we are in search of the people behind the pots. How did they experience their world and what role did stoneware vessels play in it? This gives us insight into their lives, but also adds an extra dimension to the 'pots and pans' that sit somewhat forlornly in our museums' display cases. That some can also appreciate them for their beauty or rarity alone only adds to them: it is indeed wonderful that the same objects can have meaning in so many different worlds.

Pointy noses and three-handled tankards Stoneware in 15th and 16th Century paintings

S. Ostkamp

An uncommon use of archaeology, but one with much potential, is in using our knowledge about the objects painters used to furnish their paintings to gain insight into the paintings. This can take the form of dating a painting (such as Alexandra Gaba-van Dongen's work on Willem Kalf (1619-1693), which used knowledge about the provenance of the stoneware depicted in specific paintings and its frequency in excavations in the Netherlands and France to show which were early works painted in Rotterdam and which were later works from Paris). It can also allow us to verify the authorship of a painting: it is possible to distinguish the works of Pieter Bruegel the Elder (ca.1525-1569) from those of his followers by the correct detail in which he paints objects he knew personally, and the mistakes made by those who knew them only from paintings. This attention to detail can also be used to verify the works of Hieronymus Bosch (ca.1450-1516).

We can also use our knowledge to further our understanding of the meaning of paintings. Pieter Aertsen's (1508-1575) use of stoneware from 1500 in his 1550 painting *The Peasant Feast* suggests his intention of underlining the historical character of the scene. Bruegel's use of a three-handled drinking vessel in his 1567 *The Peasant Dance* (fig. 8) represents the 'uncivilized' provincial use of communal vessels: for the elite with whom this genre was so popular, this would have emphasized their own superiority to the wild merry-making peasants. Such vessels are very rarely found in urban excavations, but are abundant in provincial ones. Archaeological knowledge can also help us understand some subtleties of Bosch's paintings. For his contemporaries, objects that signified the fulfilling of earthly desires were seen as tools in the devil's hands. His works frequently use devils in

the form of such objects, be they roasted haunches tempting one to gluttony (fig. 12, in the Lisbon Temptation of St Anthony, which refers to contemporary accounts of ready-roasted animals in Cocagne Land) or jugs (fig. 13). It is also likely that the depiction of faces on tankards (e.g. the pointy-nose bearded man tankards in fig. 15) followed the same idea, 'tempting' the user to drink and warning of the consequences. Many of the objects Bosch depicts are also known decorated with such faces. Bosch uses many obese sinners to personify gluttony (e.g. fig. 18) and warns of the consequences of alcoholism with his ragged drunkard in his Madrid *Seven Deadly Sins*, who greedily drinks from a vessel we know to be a storage jar (fig. 17). Vessels depicting hands resting on a full stomach (fig. 19) may have a similar purpose. The boots worn by many of his obese sinners, and especially the jug worn on the foot of one (fig. 20), according to Dutch expert Bax probably refer to the cotemporary expression for severe drunkenness, 'he's got one boot on': he also references the word 'bierlaars' [beer boot] which meant drunkard. Vessels in the shape of boots were in fact also made (fig. 21), some even with faces.

This article serves as an introduction, to show the tremendous potential of the study of the objects in paintings from an archaeological viewpoint.

A baluster jug from Siegburg For Floris van Egmond and Margaretha van Bergen

H. Janssen

In 2000, in the cesspit of Hendrik van Deventer's 'palace' in 's Hertogenbosch, an amalgamation of several town houses finished shortly after 1526 and later known as the Keizershof, was found a nearly complete Siegburg baluster jug and lid, made of off-white stoneware, irregularly glazed with what is probably ash glaze (figs. 23-27). Its decoration is of stylized flowering branches, acanthus leaves and the combined coats of arms of the Van Egmond family and the Van Bergen family, and the lid has a pattern of feathers or scales, and a missing, probably fir-cone shaped, finial. The decoration is carved, leaving the walls in some places extremely thin. It seems to have been thrown away complete, and, reconstructed, it provides an unparalleled example of privately commissioned luxury early 16th Century earthenware.

Three sources of information help us to date this piece. Firstly, its provenance: the second layer of a cesspit, the other contents of which can be mostly dated to the second quarter of the 16th Century, and include many objects suggesting the high status of the inhabitants. Secondly, its style: although there are no similarly decorated Siegburg stoneware jugs with which we can compare it, its closest parallels and specifically the method of carved decoration date from the

first half of the 16th Century or late 15th Century. The third source, the allied arms of the Van Bergen and Van Egmond families, seem to clearly indicate that it was made for Floris van Egmond (1469-1539) and Margaretha van Bergen-Glymes (after 1481-after 1551), who were married on 12 October 1500. Given the other sources, in terms of dating it seems most likely that it was made for their actual wedding.

The only earthenware baluster jugs with lids known from this period are Central European, made for instance in Loštice in Moravia, and were probably used for drinks such as *Glühwein*. However, this wedding gift was assuredly commissioned in Siegburg. Costly wedding gifts were a known phenomenon among the elite of the 15th and 16th Centuries, and alluded to the alliance both of the families and the sexes. The decoration on the jug probably refers to fertility, and the fir-cone and feathers refers to Floris' father's coat of arms.

The fact that the jug is a shape and style that would usually have been made in silver suggests that the use of the new and unusual material made it particularly valuable to the rarities-obsessed contemporary Burgundian elite. The aforementioned Loštice jugs were known in these circles: one appears in Hieronymus Bosch's *Garden of Earthly Delights* (fig. 33), executed for one such aristocrat.

Since one of the original houses of the palace belonged to a member of the Van Egmond family, its presence in Hendrik's cesspit may be connected to this. It is possible that the jug was one of many that were given to wedding guests, since such a practice is recorded. It is certain, however, that from the 1520s Floris van Egmond and Hendrik van Deventer could have been acquainted, as they moved in the same circles. If we assume that the jug was made in 1500, Floris could have given it to Hendrik, or possibly used it himself during a ceremonial meal at the Keizershof.

The 'talking monk' from Culemborg A reformation beaker belonging to Floris van Pallandt

S. Ostkamp en I. Unger

During excavations on the site of the renowned ancestral seat of the Counts of Culemborg (fig. 35), set up by the members of the Culemborg Castle Garden Society, a lot of interesting material came to light. One spectacular find was the stoneware monk beaker (fig. 34) that had belonged to Floris van Pallandt (1537-1598). The caricature beaker makes fun of the Catholic clergy. The Culemborg beaker was made shortly after the middle of the 16th Century in a workshop in Siegburg, a town that together with Keulen and Frechen was part of an area where stoneware was produced on a large scale from the late Middle Ages onwards. The great power of the Catholic Church in this area meant that from the early 16th

Century there was fervent religious strife. To date only a few records from Keulen have been found that suggest reformatory activities by potters. In the interrogation records of the Keulen Council from the years 1604 to 1609 we find evidence of an issue in which the roles of the authorities, the clergy, the maker and the merchant but also the product itself were central. In 1604, Peter Goeßgen, who came from Frechen originally but lived in Keulen at the time, was selling earthenware and stoneware on the Oude Markt, including caricature drinking vessels in the form of bears and owls, but also of beguines and monks. Goeßgen was arrested, imprisoned in the Frankentoren prison and interrogated. The pots were seized, brought to the town hall and immediately smashed to pieces. After a chastisement, on the 17th May he was expelled from the city. Much more important than such scarce records of the role of merchants and Keulen potters in religious strife, however, are the finds of such crockery and shards (figs. 37-40). In 1564 Floris van Pallandt joined the Reformed Church, and with this Culemborg Castle became one of the first bastions of Protestantism in the Netherlands. Together with other nobles, Floris was part of the so-called 'Compromise of the Nobility', the pact that in 1566 presented the famous petition to Vicereine Margaretha van Parma (1522-1586). It cannot be a coincidence that in the moat precisely underneath Floris's private apartments was found a 16th Century drinking vessel ridiculing the Catholic clergy. The Culemborg beaker depicts a standing priest and consists of two pieces: a body that serves as a drinking vessel and a stopper in the form of a head, which closes it off. The flat head covering of the priest should probably be interpreted as a cardinal's hat. The rendition of a cardinal as a fool fits iconographically into the visual language of the reformation (figs. 41 and 42). This is the key to unravelling the meaning of the Culemborg monk beaker. For when the stopper is placed in the caricature beaker, at first sight we see a blameless and pious-looking cardinal. When the stopper is removed from the vessel, however, the head proves to be part of a fool's staff, also known as a bauble (fig. 43). The high point of the mockery, however, is the motto inscribed on the priest's collar (fig. 44). The text reads: '*ys it nyt ffeyn dat myr deuff ffozen (=furzen) al so und hilgen sein*': 'isn't it great that we [clergy] can break wind loudly and still be thought to be holy'. The Culemborg beaker belongs to a group of caricature drinking vessels that we know as 'monk beakers'. Monk beakers occur in the area that nowadays comprises Germany, the Netherlands and Belgium. Recently an example was dug up in Rostock, Germany, which is dated by the excavators to the late 15th Century. The oldest monk beakers can therefore be placed before the actual start of the reformation. There had already been criticism of the conduct of the representatives of the Catholic Church for some time. Hieronymus Bosch (ca. 1450-1516) and his followers depicted many

such characters as sinners in their hell scenes. The Bruges *Last Judgement* triptych is a good example of this (fig. 45). Among the punished are a lewd monk and nun. As punishment for their loose earthly existence both sinners are placed in an enormous cauldron (fig. 46). The theme of lewdness of conventuals proves also to be the subject of a few early stoneware monk beakers. In both Dordrecht and Eindhoven fragments of two such almost identical early 16th Century beakers came to light (fig. 47, see also fig. 48). These stoneware drinking vessels made in Keulen depict a standing monk holding a naked woman in his arms. That the monk's companion is not just a random woman is shown by the still fragmentarily present head covering. The woman is also a representative of Rome. The motivation for the lewdness of the nun is expressed by the hand that she is slipping into the monk's money bag; a direct reference to 'bought love'. Although the Culemborg beaker is today unparalleled, at the time more examples must have existed (fig. 50). Alongside stoneware beakers, vessels were produced in both Germany and the Netherlands in tin- and lead-glazed earthenware (figs. 49 and 51-53). There even exist silver examples (fig. 50). The text on the collar of our 'seemingly holy one' from Culemborg and the shaft-shaped stopper leave no doubt as to their meaning. Through the means of his 'monk beaker', Count Floris and his guests ridiculed the detested Catholic clergy. From historical sources, incidentally, we can deduce that the Dutch aristocracy had a reputation concerning their alcohol consumption. The Catholic faction showed their support in the conflict between the two religious groups by purchasing drinking vessels with the arms of Philip II and 'his' Habsburg eagle (fig. 57). That not everyone openly took sides is illustrated by a lovely majolica dish with the text '*Tis beter geswegen dan van spreken hinder gecregen 1570 in mai*' (fig. 58): 'It is better to be silent than to get in trouble for speaking; May 1570'.

The virgin and the wildman A bearded man jug found in Deventer and its cultural-historical context

S. Ostkamp

During excavations in Deventer in 2003, a complete, undamaged bearded man jug, with separate appliqué (fig. 62) was found in a cesspit, the contents of which could be dated to the mid-15th to the late 16th Century. This type of jug was made in Keulen and Frechen in the first decades of the 16th Century. The small mask of a bearded man, with eyes, mouth, nose and ears made from separate pieces of clay, points to an earlier dating and to a connection with the earlier 'pointy nose bearded man tankard' (fig. 15). The use of appliqué of human and animal figures also suggests an earlier dating, as this was a common method of decoration in the 15th Century.

The vine decoration – also appropriate for late gothic tradition – seems to be based on fantasy and to be a composite of the leaves and fruits of various exotic plants. Although such vines on objects made in Keulen and Frechen are mostly purely decorative, the one on the Deventer jug is probably a depiction of the Tree of Jesse – a theme also known from a few other pieces of stoneware. In central place on the jug is the depiction of the Virgin Mary and the infant Christ. The Christian subject matter is appropriate for the middle ages and a good deal of stoneware from Keulen and Frechen was decorated with the help of prints of religious scenes. Mary and other saints functioned as examples for the user. The opposite – a cautionary anti-example – also appears, for example a depiction of the Fall of Man. An example of this idea is also seen in a breviary (fig. 77) where the combination of a (clothed) Mary and a (naked) Eve occurs: the contrast strengthens the message. The large number of drinking beakers with depictions of the Fall of man shows that the woman as temptress to sin was a favourite theme. Nakedness plays an important and ambivalent role within this theme. From the way in which the naked figures are rendered (not only in ceramics) it seems that the makers were not only interested in a moralizing message, but also in the sensual allure of nakedness. The same ambivalent attitude also applies to the Wildman, who is associated both with the untouched nature of before the Fall and with unrestrained abandonment to dancing, drinking and sex. There are good reasons for interpreting the bearded man mask as a representation of the Wildman (note 28). The deer and the lion (as representatives of nature) on the Deventer crock strengthen such ideas, and furthermore a Wildman, who is after all associated with drinking, would not be out of place on a drinking vessel.

It is probable that the decorative elements of the jug are connected. Mary and the Wildman have a contrasting moralizing role and represent the ways in which life should and should not be lived. Since the deer and the lion indicate the hunt, and especially in a romantic sense, the jug may possibly have been a wedding gift. The moralizing message is then an instruction for the woman in her new role as wife. The role of the virgin in romantic pursuit (connected also with the unicorn) was a favourite story in the courtly culture of the Middle Ages that lived on among the bourgeoisie of the 16th Century. It is remarkable that this seemingly religious image in fact also has the profane meaning of a wife taming her husband. This fits into a time in which *memento mori* was slowly making way for *carpe diem*. The layers of meaning of the Deventer bearded man jug were probably appreciated by the urban elite of Deventer of the time. Many of these people were members of rhetoric and dramatic societies and were therefore familiar with the

literature of the time, which used explicit and hidden messages in the same way.

Spirits and witches' brews Two unusual pieces of stoneware from Raeren

R. Mennicken

The vast majority of stoneware produced in Raeren consists of drinking beakers, jugs and storage jars of various shapes and sizes. There are anomalies, however: this article discusses two very unusual examples of these.

The first concerns a group of objects: a double-walled vessel, two bottles of different sizes and two small vessels with a broad lip (figs. 92-94). These were found in excavations of a pottery that was in operation from the 15th to the middle of the 16th Century. The excavations were carried out in the 1960s and later in Merols, near Eupen. The objects are – undocumented – in Eupen city museum. Gerhard Pfeiffer wrote about the function of the objects in 1986 (note 3). Together, they form a 16th Century distilling plant. The double-walled vessel is an alembic, or distilling flask, in which the liquid to be distilled was heated. The distillate condensed against the inner wall of the alembic and was led via the spout to a collecting vessel. A special sort of glue ensured a seal between the various pieces of the apparatus. The part of the flask that was exposed to the naked flame also had this glue applied to it to prevent it cracking due to the great fluctuations in temperature. If the flask was cooled better, the yield of the distillate increased, hence the double wall: cold water could be poured into the alembic to cool the upper side of the apparatus. Since the alembic fits one of the bottles perfectly, these pieces must have belonged together. It is probable that there was originally a second alembic (for the other bottle) that has, however, not been found. A stoneware alembic is not efficient enough for a professional alchemist. It is probable that this apparatus was for domestic use, for the production of alcoholic drink. Dark brown nodules on the base prove to be the remains of caramelized fruit sugar, and this gives an indication of what was distilled in the alembic.

The second piece most likely also stems from Raeren, from the first half of the 16th Century (figs. 90, 98-103). Unfortunately, nothing is known about the circumstances of the find. It is a vessel with applied decoration and incised stars. Two spouts are affixed to two openings. The handles are in the form of a dragon and the feet form human figures with expressive, shocked faces; the first has its hands in front of its eyes, the second in front of its mouth, and the third in front of its ears. The top of the object is missing. It is probable that this object functioned as a medicinal apparatus, with the help of which abortions were

carried out. Through the now missing top piece, poisonous fumes could have been introduced into the womb, which caused contractions and therefore abortion. Out of the spouts came narcotic fumes. The three aforementioned figures on the feet refer to the secrecy of the procedure. According to contemporaneous authors such as Otto Brunfels and Hieronymus Bock, herbal pills or draughts were the appropriate substances for abortion. They mention dittany and the leaves of the savin juniper, remedies known since antiquity and from which pills and baths were made. They also mention their administration through the use of smoke or vapour. A legal document of 1522 from Freiburg shows that these substances were indeed used. Bock's text cites the putative link between abortion and witchcraft.

Rituals and magic The secondary use of stoneware

V. van Vilsteren

In 1975 in the Jordaan in Amsterdam, a so-called Electors jug from Raeren was found, filled with mortar. The jug was situated under the threshold of the side entrance. At another entrance, similarly, another pot was found under the threshold, also filled with mortar. The unusual location of the pots indicates a building offering. Building offerings are known from ancient times, from the Old Testament, for instance. With the coming of Christianity in the 7th and 8th Century, the rituals considered as heathen were abolished. Despite this, however, the practice of building offerings continued to exist. From an account from a monastery in Noordwijkerhout from 1473/74 it is evident, for instance, that a guilder was laid under the first stone. It is remarkable that stoneware specifically was used for these offerings. In Kampen a Siegburg jug was found in the wall of a house, and under foundations in Bergen op Zoom were found a beaker containing silver coins, a chamber pot and a pointy-nosed bearded man jug. In 1850, during the demolition of a building, stoneware objects were found under the house, among which were two bearded man jugs. Bearded man jugs were used more frequently as building offerings. In Hardenberg, four examples were found that were buried under one of the houses against the city wall. In Heerjansdam, finally, under the floor of a miller's house, 18th Century jugs were found.

An unusual type of building offering is known from the east of England. Under the threshold or under the hearth bearded man jugs with very specific contents were buried: nails or pins, not uncommonly with a tuft of hair and a heart cut out of fabric (note 10). These so-called 'witches bottles' date to the middle of the 17th Century. Their purpose was to release people from bewitchment. Sometimes the bottles contained urine, and the intention was then to kill the witch

by restricting the urinary passages. It was always relatively late bearded man jugs that were used for witches bottles. They are only known in England, but records of nail clippings and vessels containing urine suggest that they did in fact also appear in the Netherlands, but were not recognized as such. It is possible that this applies to the jugs that were found in Drenthe in the peat. In a Drenthe farm in two places circles were found containing a great number of jugs. From the analysis of a number of these jugs it is evident that they were probably filled with genever. Objects of stoneware were intended primarily to serve and to drink from. It is of importance to recognize that they also sometimes experienced a secondary use in offering rituals and witchcraft. Accurate recording of the circumstances of finds and analysis of the contents of vessels will throw more light on this practice.

Gā Gā Mwe **German stoneware tankards in Africa**

A. Gaba-van Dongen

In 1966 the theologian and art historian Leonhard Meurer (1916-1991) came across two German Westerwald tankards in Ghana in a museum and in a fetishist shrine. From the 17th Century onwards such European everyday articles were used as barter goods in all areas where European traders were active. Thanks to the durability of the material, the German stoneware tankards survived in warm, wet West Africa, and from the 1950s were 'rediscovered' by European missionaries working in this area. The tankards were found in graveyards, used as grave gifts, but they also played a role in drink offerings on fetishist shrines, and as dwelling places for ancestors. In 2004 the Boijmans Van Beuningen Museum bought four tankards that were originally in the possession of a Belgian

missionary and came from the former Belgian Congo. Two of the tankards were made in the 18th Century in Westerwald; the other two prove to be indigenous copies of the German material. The form follows the German model, but the decoration is to a great extent indigenous. Meurer came across women in Ivory Coast in the 1970s who made comparable copies of German tankards. The German vessels were known as 'gā gā mwe': 'good-good-jugs'. During research in 1995 a great number of Westerwald vessels were discovered in Ivory Coast – an indication of how popular this trade good was. The fact that these jars were copied denotes appropriation, the acquisition of representative and symbolic value in a new cultural context.

Summary interview Johnny Rolf and Jan de Rooden *Vormen uit Vuur 197*

In the summary of 'Ceramics as a Life's Work. An interview with Johnny Rolf and Jan de Rooden' in *Vormen uit Vuur 197* (2007/1), unfortunately a few nuances from the Dutch text were lost. In the paragraph 'Potter, designer or artist?' it is stated that most of the experimental designs made by Rolf and De Rooden for the Gustavsberg factory *were not considered good enough*. This should read: *proved to be too demanding for the Gustavsberg production process*. In the paragraph 'Past and future', it is stated that Johnny Rolf *will now turn to drawing and painting*. This should read: *will continue to draw and paint*.